

- Μαραβέγιας, Ν. (1992), *Αγροτική Πολιτική και Οικονομική Ανάπτυξη στην Ελλάδα*, εκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα.
- Μωυσίδης, Α. (1986), *Η Αγροτική Κοινωνία στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα.
- Μωυσίδης, Α. (1994), *Οικογενειακή Γεωργία και Αξιοποίηση Παραγωγικών Πόρων*, Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος, Αθήνα.
- Παπαγεωργίου, Κ.-Δαμιανός, Δ.-Σπαθής, Π. (2005), *Αγροτική Πολιτική*, εκδ. Σταμούλη, Αθήνα.
- Σακελλαρόπουλος, Θ. (1991), *Οικονομία, Κοινωνία, Κράτος στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, εκδ. Πληροφόρηση, Αθήνα.
- Σίδερης, Α.Δ. (1934), *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξαν εκατονταετίαν (1833-1933)*, Αθήνα.
- Στεφανίδης, Δ. (1952), *Μαθήματα Αγροτικής Πολιτικής*, Αθήνα.
- Τόλιος, Γ. (2009), *Περιβάλλον και Αγροτική Πολιτική σε συνθήκες Παγκοσμιοποίησης*, εκδ. ΚΨΜ, Αθήνα.

Διπλ. Μωυσίδης & Σα. Σακελλαρόπουλος
Ελλάδα στο 19ο & 20ο αιώνα
Αθήνα: Τόλιος, 2010

Οι πολιτικές δυνάμεις και το κομματικό σύστημα Ευθύμης Παπαβλασόπουλος & Μιχάλης Σπουρδαλάκης

Η εμφάνιση στην πολιτική σκηνή του 19ου αιώνα δύο ισχυρών πολιτικών δυνάμεων, του τρικουπικού Νεωτεριστικού Κόμματος και του δηλγιαννικού Εθνικού, αναμφίβολα ανανέωσαν την πολιτική ζωή, θεμελιώνοντας ταυτόχρονα τον λεγόμενο «δικομματισμό»¹. Ο «δικομματισμός» αυτός προοικονόμησε σειρά μετασχηματισμών που συνέβαλαν στην ανάπτυξη ενός νέου οργανωτικού υποδείγματος πολιτικής εκπροσώπησης. Συγκεκριμένα: α) Διαμορφώνεται μία άτυπη κομματική δομή, οργανωτικές εκφράσεις της οποίας αποτελούν πολλοί σύλλογοι και λέσχες (Hering, 2004, σσ. 650-652). β) Αναπτύσσονται σχέσεις ανάμεσα στα κόμματα και τα οργανωμένα συμφέροντα (συντεχνίες). γ) Ενισχύεται η θέση του κομματικού κέντρου και του αρχηγού. δ) Εκδηλώνονται, παρά τη ρευστότητα, τα πρώτα σημάδια κομματικής ευθυγράμμισης, κάτι που αποδυναμώνει τις προσωπικές/πελατειακές εξαρτήσεις των ψηφοφόρων. ε) Εκσυγχρονίζεται το προφίλ του πολιτικού προσωπικού αφού πλέον η καταγωγή δεν εξασφαλίζει αυτόματα την πολιτική σταδιοδρομία αν δεν συνδυάζεται με γνώσεις, μόρφωση και επαγγελματική δραστηριότητα (Λυριντζής, 1991, σ. 134 επ.) και στ) Διαφαίνονται οι πρώτες τάσεις θεσμοποίησης των κομμάτων, πολλά των οποίων επιβιώνουν και μετά την αποχώρηση του ιδρυτή/αρχηγού τους.

Ωστόσο η εκδήλωση της σοβούσας, από τα τέλη του 19ου αιώνα, κρίσης νομιμοποίησης (Hering, 2004, σσ. 681-698) ανέδειξε και την αδυναμία των κομμάτων να διαχειριστούν τη σοβαρότερη μέχρι τότε κρίση εκπροσώπησης. Κρίση που εντείνει τις αντικομματικές στάσεις και απαξιώνει κόμματα και κομματικό σύστημα². Στο πλαίσιο αυτό συντελούνται κρίσιμες μετατοπίσεις στη σχέση κράτους και κοινωνίας αλλά και στο εσωτερικό του κράτους. Μετατοπίσεις οι οποίες

1. Δικομματισμός δεν είναι ένα σύστημα νομής της εξουσίας από δύο κόμματα με την περιοδική εναλλαγή τους σε αυτήν και τον αποκλεισμό άλλων. Είναι κυρίως ένας σύνθετος λειτουργικός μηχανισμός, που οργανώνει τη σχέση του κράτους με την κοινωνία, με άλλα λόγια ο υλικός και συμβολικός τρόπος οργάνωσης και απόσπασης της συναίνεσης. Βασικό χαρακτηριστικό του δικομματισμού είναι ότι εντάσσει τα υποκείμενα στο πολιτικό σύστημα κατά τρόπο που εξυπηρετεί τη κυρίαρχη κάθε φορά πρόταγμα του κράτους, μη λοκάροντας τη δυνατότητα άρθρωσης κάθε εναλλακτικού σχεδίου. Κατά συνέπεια, ο δικομματισμός διαθέτει την ικανότητα να ενσωματώνει και να εγκλωβίζει στη λειτουργία του το σύνολο σχεδόν των πολιτικών δυνάμεων.

2. Αναλυτικά για την κρίση →

θα εκδηλωθούν και θα επηρεάσουν κόμματα και κομματικό σύστημα μετά το Κίνημα του 1909.

των κόμματος και την κριτική στον παλαιοκομματισμό, βλ. G. Hering, 2004, σσ. 699-750.

3. Το ανορθωτικό πρόγραμμα της περιόδου 1910-1915 συνίσταται από μία σειρά συνδυασμένων μεταρρυθμίσεων του θεσμικού συστήματος στην κατεύθυνση συγκρότησης ενός ισχυρού και αποτελεσματικού κράτους δικαίου (Σύνταγμα 1911), του πολιτικοδικαστικού συστήματος (αναδιάρθρωση των υπουργείων, εκσυγχρονισμός της διοίκησης), των εργασιακών σχέσεων και του συστήματος κοινωνικής εκπροσώπησης (Ν. 281/1914). Επίσης, στόχευε στη μερική άμβλυση των κοινωνικών αντιθέσεων (αγροτική μεταρρύθμιση, ενίσχυση προνοιακών θεσμών και πολιτικών), στην ανάπτυξη των υποδομών και στην αναδιάρθρωση και τον εκσυγχρονισμό του στρατεύματος. Το ανορθωτικό πρόγραμμα αποτέλεσε τη βάση για τον λεγόμενο αστικό εκσυγχρονισμό αλλά και την εδαφική επέκταση της χώρας. Βλ., αντί άλλων, G. Hering, 2004, σσ. 796-817.

1909-1941: Ο εκσυγχρονισμός του πολιτικού συστήματος και η ανασυγκρότηση των πολιτικών δυνάμεων

Δεν αποτελεί, λοιπόν, έκπληξη πως η πολιτική μεταβολή του 1909 στηρίχθηκε προνομαικά στα πολιτικά κόμματα, τα οποία κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα που είχε κληροδοτήσει η πολυδιάστατη κρίση της προηγούμενης περιόδου. Κρίση που απαιτούσε τολμηρές θεσμικές και συνταγματικές διευθετήσεις όπως: α) η ενδυνάμωση και ο εκσυγχρονισμός του κράτους ως εγγυητής της ασφάλειας και της τάξης, β) η εμπέδωση του κράτους δικαίου, προϋπόθεση για την απρόσκοπτη ανάπτυξη των συνθηκών συσώρευσης, και γ) η άμβλυση των κοινωνικών προβλημάτων ως βάση για την επίτευξη της κοινωνικής ειρήνης και της πολιτικής ενσωμάτωσης.

Οι διαφορές που προέκυψαν από τις στρατηγικές υλοποίησης των διευθετήσεων καθόρισαν και τη μείζονα διαιρητική τομή της πολιτικής ζωής, που σφράγισε τους κομματικούς ανταγωνισμούς και τη συλλογική συνείδηση και προσωποποιήθηκε στη σύγκρουση του βασιλιά Κωνσταντίνου με τον Βενιζέλο. Η διαιρητική αυτή τομή δίχασε βαθιά την κοινωνία και τις πολιτικές ελίτ (Μαυρογορδάτος, 1982· Διαμαντόπουλος, 1985) σε τέτοιο, μάλιστα, βαθμό, που η πόλωση αποτέλεσε έκτοτε δομικό στοιχείο του πολιτικού συστήματος. Την ίδια στιγμή, όμως, η πόλωση συνέβαλε αποφασιστικά στις ιδεολογικές, πολιτικές και εν τέλει στις οργανωτικές αποκρυσταλλώσεις των πολιτικών και κοινωνικών δυνάμεων. Παρά τον κερματισμό των πολιτικών δυνάμεων και την οξύτατη ένταση που διαπερνά την πολιτική ζωή, το νέο κομματικό σύστημα αρθρώνεται σε τρεις ασύμμετρους άξονες: δύο κύριους, τον βενιζελισμό στο κέντρο του πολιτικού φάσματος, και τον αντιβενιζελισμό, στα δεξιά της πολιτικής σκηνής, και ένα δευτερεύοντα άξονα, εκείνο της Αριστεράς.

Το ευρύ ρεύμα που στήριξε το ανορθωτικό πρόγραμμα³ του χαρακτηριστικού γένει Ελευθέριου Βενιζέλου συμβάλλει στην ίδρυση του *Κόμματος Φιλελευθέρων* (22 Αυγούστου 1910). Το κόμμα αυτό, που

σύμφωνα με τον ίδιο τον Βενιζέλο ήταν «σύνδεσμος ομοφρονούντων» και όχι «άθροισμα εκλογικών κεφαλαίων» (Δαφνής, 1961, σ. 119), σε διάσταση με τα κυρίαρχα κομματικά ήθη, εμφανίζεται με αρχές και πρόγραμμα συνεκτικό. Το Κόμμα Φιλελευθέρων παρουσίαζε σαφή στοιχεία ιδεολογικού προσανατολισμού και προγραμματικής συνέπειας και ανέπτυξε οργανωτικές δομές και διαδικασίες που υπονόμισαν τα τοπικά πολιτικά δίκτυα. Οι νεωτερισμοί αυτοί των Φιλελευθέρων ανανέωσαν το πολιτικό προσωπικό⁴ και προώθησαν τη μετατόπιση της κομματικής εξουσίας από την περιφέρεια στο κέντρο, όπου ο ισχυρός αρχηγός ελέγχει την κοινοβουλευτική ομάδα –νεωτερισμοί που εξυμνήσαν τις θεσμικές διευθετήσεις του Συντάγματος του 1911, που ενίσχυαν την εκτελεστική εξουσία και αποδυνάμωναν το κοινοβούλιο.

Οργανωτικά, το Κόμμα Φιλελευθέρων μιμείται τα πρότυπα των βρετανικών κομμάτων της εποχής, ενώ παράλληλα εισάγει και δημοψφισματικές μορφές νομιμοποίησης για σημαντικές πολιτικές αποφάσεις (Δαφνής, 1961, σ. 116). Οι Λέσχες Φιλελευθέρων αποτελούν τη βασική μονάδα οργάνωσης του κόμματος. Διαθέτουν καταστατικό, γραφεία και μέλη που πληρώνουν συνδρομή. Η δομή και η σύνθεσή τους παραπέμπει σε ένα τυπικό κόμμα στελεχών. Ωστόσο, η εσωκομματική λειτουργία του ανέδειξε τους Φιλελεύθερους ως το πρώτο σύγχρονο πολιτικό κόμμα της χώρας, στα πρότυπα των άλλων ευρωπαϊκών κομμάτων. Οι Λέσχες συνέχιζαν τη δραστηριότητά τους πολύ πέρα από τον χρονικό ορίζοντα των εκλογών και έπαιζαν πρωταγωνιστικό ρόλο στις κινητοποιήσεις, στην προπαγάνδα και ανάδειξη του πολιτικού προσωπικού (Δαφνής, 1961, σ. 121). Παράδειγμα της συνεχείας της κομματικής λειτουργίας αποτελεί η σύγκληση Οργανωτικής Συνδιάσκεψης στην Αθήνα το 1920. Η ταξική και εν μέρει η πολιτική διαφοροποίηση της κοινωνικής βάσης του βενιζελισμού εκφράστηκε οργανωτικά με την ίδρυση, στην επαρχία αλλά και στις λαϊκές συνοικίες της πρωτεύουσας, των «Πανελλήνιων Λαϊκών Κέντρων». Σε κάθε περίπτωση η οργανωτική ανάπτυξη μπορεί να θεωρείται δεδομένη και πρωτόγνωρη. Αυτό αποδεικνύεται, εξάλλου, και από την ικανότητα της οργάνωσης να προσαρμόζεται στις εκάστοτε προτεραιότητες του κόμματος (λ.χ., 1910-1915 στήριξη του ανορθωτικού προγράμματος, 1915-1927 έμφαση στην εναρμόνιση

4. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι παρόλο που το 30% των παραδοσιακών πολιτικών οικογενειών (τζακία) ενσωματώνονται στο Κόμμα Φιλελευθέρων, ήδη το 1912 επιτυγχάνει να ανανεώσει το πολιτικό του προσωπικό κατά 1/3, ποσοστό που θα αγγίξει τα 3/5 το 1915. Βλ. στοιχεία στο Γ. Δαφνής, 1961, σσ. 121-123.

της κομματικής ετερότητας, και, τέλος, μετά το 1927 στήριξη του πολιτικού προγράμματος και ενσωμάτωση των μαζών). Φυσικά όπως και στο παρελθόν, το Κόμμα Φιλελευθέρων προσωποποιεί και συγκεντροποιεί την κομματική εξουσία, στοιχεία όμως που δεν αναιρούν τον νεωτερικό του χαρακτήρα. Το τελευταίο φάνηκε όταν αργότερα, με την αναχώρηση του Βενιζέλου, οι προύχοντες του κόμματος περιορίζονταν σε μεγάλο βαθμό από τις αρχές του κόμματος.

Τα παραπάνω χαρακτηριστικά δεν απέτρεψαν, ωστόσο, τις διασπάσεις και τις διαφοροποιήσεις στο βενιζελικό στρατόπεδο. Ιδιαίτερα μετά το 1922 εμφανίστηκαν σειρά κινήσεων, κομμάτων και προσωπικοτήτων που διαφοροποιήθηκαν από το Κόμμα Φιλελευθέρων. Παρόλο που η ηγετική φυσιογνωμία του Φλευθέριου Βενιζέλου εξακολούθησε να λειτουργεί ως σημείο αναφοράς και συνδετικός κρίκος ανάμεσα στις ποικίλες τάσεις του βενιζελισμού, εντούτοις τα κρίσιμα διακυβεύματα της δεκαετίας του 1920 προκάλεσαν πολιτικά και ιδεολογικά ρήγματα που αποτυπώθηκαν και οργανωτικά. Έτσι, εκτός από την ορθόδοξη τάση του βενιζελισμού, που εμφανιζόταν επιφυλακτική και αμφίθυμη στην πολιτειακή μεταβολή, δραστηριοποιούνται στην πολιτική σκηνή: α) οι Δημοκρατικοί Φιλελεύθεροι που πίεζαν με κάθε μέσο για την εγκαθίδρυση της αβασίλευτης δημοκρατίας, β) η Δημοκρατική Ένωση, που μετονομάστηκε αργότερα σε Αγροτοεργατικό Κόμμα, υπό τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου, με ρεπουμπλικανικό⁵ και σοσιαλίζοντα προσανατολισμό (κόμμα με μικρή λαϊκή δημοφιλία αλλά με μεγάλη επιρροή στους διανοούμενους, γ) το Κόμμα Συντηρητικών Δημοκρατικών του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου, που αντιδρούσε στην αύξουσα επιρροή και κινητοποίηση των συνδικαλιστικών οργανώσεων.

Μετά το 1928, στον γαλαξία του κερματισμένου βενιζελισμού προστίθενται: η Προοδευτική Ένωση του Κωνσταντίνου Ζαβιτσιάνου, με έκδηλα συντηρητικές θέσεις κυρίως στα ζητήματα των πολιτικών και συλλογικών ελευθεριών. Το Εθνικό Ριζοσπαστικό Κόμμα, με αρχηγό τον Γεώργιο Κονδύλη, φορέα εξτρεμιστικών αντικοινοβουλευτικών τάσεων και έντονης αντιπλουτοκρατικής και φιλολαϊκής δραστηριότητας, ο οποίος μετά το 1933 πέρασε στο αντιβενιζελικό στρατόπεδο. Το μετριοπαθές Προοδευτικό Κόμμα του Γεωργίου Καφαντάρη, με αταλάντευτη προσήλωση στην οικονομία της αγοράς. Το Δημο-

κρατικό Κόμμα του Γεωργίου Παπανδρέου, το οποίο με το «μετακαπιταλιστικό και μετασοσιαλιστικό» σχέδιο για την κοινωνία, με μοχλό το κράτος της «λαϊκής δημοκρατίας», διατυπώνει ένα ασαφές ριζοσπαστικό πρόγραμμα. Επιπλέον στις παρυφές του βενιζελισμού κινείται το Αγροτικό Κόμμα που εμφανίστηκε για πρώτη φορά στις εκλογές του 1923, μετά την ανασυγκρότησή του ως αποτέλεσμα της προσχώρησης του μετριοπαθούς βενιζελικού Ιωάννη Σοφιανόπουλου. Τέλος, σημαντικό ρόλο στις εσωκομματικές εξελίξεις αλλά και στον δημόσιο βίο διαδραματίζουν στελέχη του στρατεύματος με τις δυναμικές τους παρεμβάσεις. Χαρακτηριστικές περιπτώσεις οι Θεόδωρος Πάγκαλος, Νικόλαος Πλαστήρας και Στυλιανός Γονατάς.

Ο κερματισμός των βενιζελικών δυνάμεων προδίδει και την ασαφή ιδεολογική ταυτότητα του βενιζελισμού. Εισαγωγικά θα πρέπει να πούμε ότι παρά τις οξείες αντιπαράθεσεις με τον θρόνο ο Βενιζέλος απείχε από το να είναι εκφραστής του εγχώριου ρεπουμπλικανισμού. Ο Διχασμός ουσιαστικά αφορούσε σε διαφορετικούς προσανατολισμούς στην εξωτερική πολιτική, προσωπικές διαφορές και όχι πολιτειακούς θεσμούς και ρόλους. Αντίθετα, ο βενιζελισμός αναγνώριζε τον κεντρικό ρόλο του μονάρχη για τη σταθερότητα του πολιτικού συστήματος και την ενότητα της εκτελεστικής εξουσίας. Ωστόσο, με βάση το κυβερνητικό (ανορθωτικό) πρόγραμμα 1910-1915 και εκείνο της περιόδου 1928-1932, ιχνυλατείται έστω και σχηματικά το πολιτικό και ιδεολογικό στίγμα του βενιζελισμού.

Ο πρώτος πυλώνας του βενιζελισμού υπήρξε ο εκσυγχρονισμός του κράτους και της διοίκησης στην κατεύθυνση βελτίωσης της αποτελεσματικότητάς τους. Παράλληλα, μία σειρά από πρωτοβουλίες στον τομέα των υποδομών, της εκπαίδευσης, του φορολογικού συστήματος είχαν ως στόχο τον εξορθολογισμό των παραγωγικών δομών και τη διαμόρφωση των αναγκαίων προϋποθέσεων για την οικονομική ανάπτυξη. Η βιομηχανική επέκταση και η διατήρηση των ρυθμών ανάπτυξης αποτέλεσαν σταθερούς στόχους της οικονομικής πολιτικής της παράταξης. Ο δεύτερος πυλώνας αφορούσε στη διεύρυνση των ατομικών και συλλογικών ελευθεριών, των συναφών θεσμικών εγγυήσεων και γενικά στην οικοδόμηση ενός σύγχρονου κράτους δικαίου. Βέβαια από τα μέσα της δεκαετίας του 1920, καθώς η κοινωνικοοικονομική κρίση οξύνεται, πολλές βενιζελικές συνιστώσες υπο-

5. Ο Α. Παπαναστασίου υπήρξε ο συνεπέστερος υποστηρικτής της αβασίλευτης δημοκρατίας και πρωτοστάτησε στην πολιτειακή μεταβολή του 1924, αναδείχθηκε δε σε «πατέρα» της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας.

κύπτουν στον πειρασμό του δραστικού περιορισμού των ελευθεριών, φλερτάροντας ανοικτά με την εκτροπή. Ο τρίτος πυλώνας αποσκοπούσε στην άμβλυση των οξύτατων κοινωνικών προβλημάτων με μέτρα στήριξης των εργατών και της αγροτικής παραγωγής. Στόχος, η αντιμετώπιση του «κινδύνου από τα κάτω» και η ενσωμάτωση των χαμηλότερων στρωμάτων στο κοινωνικοπολιτικό σύστημα (Hering, 2004, σ. 784) –κάτι που και ο ίδιος ο Βενιζέλος φαίνεται να αποδέχεται ρητά καθώς «η ασφάλεια και η προστασία του κεφαλαίου» απαιτούσε μέτρα κατευνασμού των εργατικών στρωμάτων. Αυτά εξυπηρετούσαν άλλωστε και εκτεταμένες μεταρρυθμίσεις στο σωματειακό δίκαιο, το οποίο όμως τελικά αποτέλεσε τη βάση για τη ριζική αναδιοργάνωση του ουνδικαλιστικού κινήματος και τη μαχητική του κινητοποίηση. Τέλος, ο βενιζελισμός έδινε ιδιαίτερη έμφαση στην εμπέδωση κανόνων και μέτρων, που θα εγγυόνταν τη διασφάλιση του καθεστώτος (θέσπιση του θεσμού της κατάστασης πολιορκίας, Ιδιώνυμο⁶) και τη διατήρηση της τάξης (εντατική αστυνόμευση κυρίως της υπαίθρου).

Στην αφετηρία της συγκρότησης και της εξέλιξης του αντιβενιζελικού στρατοπέδου βρίσκεται ο Εθνικός Δικασμός καθώς και η ίδρυση του Κόμματος των Εθνικοφρόνων (1915), το οποίο αργότερα μετεξελίχθηκε σε Λαϊκό Κόμμα (1920), τον μακροβιότερο και ισχυρότερο κομματικό σχηματισμό του αντιβενιζελισμού. Ο Δημήτριος Γούναρης, μέλος της ομάδας των Ιαπώνων⁷, αποτελεί τον ιστορικό του αρχηγό και εκφραστή της συντηρητικής εκδοχής του εκσυγχρονισμού, αν και ο βασιλιάς Κωνσταντίνος αναγνωριζόταν ως ο άτυπος ηγέτης της παράταξης⁸.

Στον πυρήνα τις ιδεολογικοπολιτικής συγκρότησης του αντιβενιζελισμού βρίσκεται αναμφίβολα ο φιλομοναρχισμός. Πράγματι, η ρομαντική προσήλωση στο Στέμμα που συμβόλιζε τη μυθική συνέχεια και ενότητα του έθνους, αποτέλεσε το στοιχείο διάκρισης από τους αντιπάλους αλλά και συνοχής για τον κομματικό φορέα. Αυτό δεν εμπόδιζε τους Λαϊκούς να επιδείξουν τη μέγιστη συνέπεια στην τήρηση των κανόνων του κοινοβουλευτισμού ακόμα και αν έπρεπε να έρθουν σε αντίθεση με τις αντικοινοβουλευτικές πρακτικές του μονάρχη. Η αντιβενιζελική παράταξη προπαγάνδιζε, επίσης, έναν ακραίο μεγαλοϊδεατισμό, παρόλο που οι περισσότερες συνιστώσες της ήταν

6. Το Ιδιώνυμο (Ν. 4229/1929) αποτελεί το πρώτο νομοθετικό μέτρο καταστολής των κομμουνιστικών οργανώσεων και της δράσης τους. Προέβλεπε αυστηρές ποινικές και διοικητικές κυρώσεις για όσους επεδίωκαν «... την εφαρμογή ιδεών εκουσιών ως έκδηλο σκοπόν την διά βιαιών μέσων ανατροπή του κρατούντος κοινωνικού συστήματος...». Βλ. Ν. Αλιβιζάτος, 1983, σσ. 350-361.

7. Για τους Ιάπωνες και τις θέσεις τους, βλ. Ν. Μαρωνίτη, 2009, σσ. 254-255.

8. Δεν είναι τυχαίο ότι ανάμεσα στους δύο άντρες σπούδασε μία αμοιβαία καχυποψία, αφού ο Κωνσταντίνος διέκρινε στο πρόσωπο του Γούναρη έναν επικίνδυνο ανταγωνιστή στην ηγεσία του αντιβενιζελικού συγκροτήματος.

εξαιρετικά αρνητικές στην πολιτική των συμμαχιών (Βαλκανικοί πόλεμοι) αλλά και στη συνέχιση της Μικρασιατικής εκστρατείας. Η φιλειρηνική, στην ουσία, πολιτική του Λαϊκού Κόμματος συνοψίζεται στο δόγμα της «πτωχής πλέον τιμίου Ελλάδος». Παράλληλα, αποτελούσε τον συνεπέστερο εκφραστή του αυτοχθονισμού, γεγονός που του στέρπησε την πρόσβαση στους προσφυγικούς πληθυσμούς.

Παρόλο που έδινε ιδιαίτερη έμφαση στη διατήρηση των παραδοσιακών αξιών και θεσμών (Hering, 2004, σσ. 818-819· Παπαδημητρίου, 2006, σ. 61 επ., 177 επ.) το Λαϊκό Κόμμα δεν αρνείτο τις μεταρρυθμίσεις ιδιαίτερα μετά το 1922. Μάλιστα σιωπηρά συμφωνούσε με αρκετές από τις πρωτοβουλίες του Κόμματος Φιλελευθέρων, χωρίς να αποκλείει και τη συνεργασία ακόμη και σε κυβερνητικό επίπεδο. Κατά τα λοιπά, τα ιδεολογικά και πολιτικά χαρακτηριστικά του Λαϊκού Κόμματος δεν παρουσίαζαν εκπλήξεις: η προστασία της ιδιοκτησίας και της οικονομικής ελευθερίας αποτελούσαν σταθερά σημεία αναφοράς του προγράμματός του. Στην ίδια λογική, το Λαϊκό Κόμμα έδινε ιδιαίτερη έμφαση στην ενίσχυση των αγροτικών στρωμάτων, με τα οποία διατηρούσε ιστορικούς δεσμούς. Το κοινωνικό του πρόγραμμα θα μπορούσε να συνοψιστεί με τη φράση «πρόνοια χωρίς χειραφέτηση». Παρόλο που από τη δεκαετία του 1920 άρχισε να μετακινείται σε μετριοπαθέστερες θέσεις όσον αφορά στις εργατικές διεκδικήσεις και στις συλλογικές ελευθερίες, αναγνωρίζοντας σιωπηρά την ταξική δομή της κοινωνίας, εντούτοις εξέφραζε σταθερά την αντίθεση και τους φόβους του σε μεταρρυθμίσεις και μέτρα, που συνέβαλλαν την πολιτική χειραφέτηση των λαϊκών στρωμάτων.

Ήδη από τη δεκαετία του 1910, το Κόμμα Εθνικοφρόνων δεν είχε το μονοπώλιο της πολιτικής εκπροσώπησης του αντιβενιζελισμού. Μικρή επιρροή διατηρούσε και το Μεταρρυθμιστικό Κόμμα του Στρατού. Ωστόσο, οι σημαντικότερες ανακατατάξεις εκδηλώνονται μετά την απώλεια της συμβολικής και φυσικής ηγεσίας του αντιβενιζελισμού – θάνατος του Κωνσταντίνου και εκτέλεση του Γούναρη. Παρόλο που το Λαϊκό Κόμμα με νέο αρχηγό τον Παναγή Τσαλδάρη εξακολουθεί να αποτελεί τον βασικό του φορέα, εντούτοις υφίσταται πλέον τον ανταγωνισμό και άλλων κομμάτων με σημαντικότερα το προσωποπαγές κόμμα του Αλέξανδρου Ζαΐμη, το Εθνικόν Λαϊκόν Κόμ-

μα του Γεωργίου Θεοτόκη, και το Συντηρητικό Ενωτικό Κόμμα του Δημητρίου Ράλλη. Τέλος, σημαντική δύναμη του αντιβενιζελισμού αναδεικνύεται, παρά τις εκλογικές του διακυμάνσεις, το Κόμμα των Ελευθεροφρόνων του Ιωάννη Μεταξά, ο οποίος επεδίωκε ατελέσφορα την ηγεσία του αντιβενιζελικού στρατοπέδου. Ο Μεταξάς αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα των αντιφάσεων και του ευμετάβλητου της πολιτικής σκηνής της περιόδου, αφού ανάλογα με τη συγκυρία πολιτεύεται άλλοτε ως εξωκοινοβουλευτική αντιπολίτευση και άλλοτε ως συστημική και ενίοτε μετριοπαθή συνιστώσα του αντιβενιζελισμού.

Παρά την αρχική επίφυλαξη του αντιβενιζελικού στρατοπέδου για συγκρότηση κομματικών οργανώσεων, η παράταξη δεν άργησε να μιμηθεί και να ξεπεράσει την *οργανωτική ανάπτυξη* και αποτελεσματικότητα των βενιζελικών. Με αιχμή την οργανωτική εμπειρία των επιστράτων⁹, κατάφερε να οργανώσει και να κινητοποιήσει χιλιάδες πολίτες. Οι σύλλογοι αυτοί με τον συντονισμό του «Πανελληνίου Συνδέσμου Εφεδρών» επηρέασαν την οργανωτική λογική και ουσιαστικά προσέφεραν την κοινωνική βάση των Πανελληνίων Αντιπολιτευτικών Συλλόγων της «Ηνωμένης Αντιπολίτευσης» (Μαυρογορδάτος, 1996, σ. 130). Την ίδια επιρροή άσκησαν και στους «Πολιτικούς Λαϊκούς Συλλόγους» του Λαϊκού Κόμματος. Η δραστηριότητα των οργανώσεων του αντιβενιζελισμού αν και αφίσταται από το πρότυπο της μαζικής οργάνωσης, ωστόσο περιελάμβανε αρκετά από τα στοιχεία της, όπως την προπαγάνδα, την κινητοποίηση και την οικονομική ενίσχυση του κόμματος καθώς και την υπόδειξη υποψηφίων.

Κοινό χαρακτηριστικό των δύο κύριων πολιτικών παρατάξεων της περιόδου είναι η *διαταξική τους σύνθεση*¹⁰. Αυτό δεν έχει μόνο να κάνει με την κοινωνική διαστρωμάτωση της χώρας (Ρήγος, 1999, σσ. 131-195) αλλά και με το γεγονός ότι οι παρατάξεις αυτές στην πραγματικότητα διαμεσολαβούσαν πολιτικά κυρίως συμφέροντα επιμέρους ταξικών μερίδων. Αν και δεν διαθέτουμε αξιόπιστα στοιχεία, μπορούμε να πούμε με σχετική ασφάλεια ότι τα βενιζελικά κόμματα διατηρούσαν ισχυρότητα ερείσματα στην εμπορική, βιομηχανική και εφοπλιστική αστική τάξη. Αντίθετα, οι μεγαλοαγιοκλήμονες, οι κρατικοδίαιτες αστικές μερίδες και η χρηματιστηριακή ολιγαρχία, που προωθούσε τα συμφέροντά της μέσα από τη δράση της Εθνικής Τρά-

πεζας, υπήρξαν οι στυλοβάτες του αντιβενιζελισμού. Τα αντιβενιζελικά κόμματα διατηρούσαν ισχυρή επιρροή, επίσης, στα μικροαστικά στρώματα, που κατά καιρούς αισθάνονταν ότι απειλούνται από τις συνέπειες του εκσυγχρονισμού. Δεν είναι, λοιπόν, τυχαίο ότι οι βιοτέχνες, οι ελεύθεροι επαγγελματίες και οι ανώτεροι δημόσιοι υπάλληλοι αποτελέσαν σταθερό τους ακροατήριο. Από την άλλη, μικρέμποροι και ιδιωτικοί υπάλληλοι, που είδαν την οικονομική τους θέση να βελτιώνεται, συντάχθηκαν με τον βενιζελισμό. Ανάλογες διαφοροποιήσεις εμφανίζονται και στα αγροτικά στρώματα: οι μικροκτηματίες της Παλαιάς Ελλάδας παραδοσιακά υποστήριζαν τα αντιβενιζελικά κόμματα, ενώ οι ακτήμονες της Θεσσαλίας και της Βόρειας Ελλάδας προσδέθηκαν στο άρμα του βενιζελισμού. Ωστόσο, οι ταξικές αντιστοιχίες των κομμάτων διεμβολίζονταν από δευτερεύουσες κοινωνικές συγκρούσεις που δεν ανάγονταν μονοσήμαντα στις τάξεις (Ρήγος, 1999, σ. 196 επ.). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ότι οι γηγενείς πληθυσμοί, κυρίως στις Νέες Χώρες, και οι θρησκευτικές και εθνικές μειονότητες στράφηκαν προς τον αντιβενιζελισμό, ενώ οι πρόσφυγες αποτέλεσαν τους σταθερότερους και φανατικότερους οπαδούς του βενιζελισμού.

Ως προς την Αριστερά, διανοούμενοι και μέλη κοινωνικών οργανώσεων με ευρύτατο ριζοσπαστικό προσανατολισμό και προέλευση (σοσιαλιστές, μαρξιστές, ακόμα και νιτσειικοί και δαρβινιστές) στέλεχσαν τις πρώτες αριστερές οργανώσεις στη χώρα (Δημητρίου, 1985· Λεονταρίτης, 1978, σσ. 17-58). Τα προβλήματα που προκάλεσε ο πόλεμος σε συνδυασμό με την εκβιομηχάνιση που διόγκωσε τα εργατικά στρώματα καθώς και η μετά τη Μικρασιατική καταστροφή έλευση των προσφύγων, που κατέκλυσαν κυρίως τα αστικά κέντρα, δημιούργησαν το ευνοϊκό κοινωνικό κλίμα και το προνομιακό ακροατήριο της Αριστεράς. Οι πρώτες συνδικαλιστικές ενώσεις σε Βόλο, Πάτρα, Κέρκυρα και αλλού, με κορυφαίο παράδειγμα τη Φεντερασιόν στη Θεσσαλονίκη, αλλά και η ίδρυση εργατικών κέντρων αποτέλεσαν τον προπομπό για την οργανωτική συγκρότηση της Αριστεράς (Hering, 2004, σσ. 834-843).

Κομβικό σημείο στην οργανωτική και ιδεολογικοπολιτική αποκρυστάλλωση της Αριστεράς υπήρξε η ίδρυση του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος Ελλάδος (Σ.Ε.Κ.Ε.) (1918). Μέχρι το 1924 το κόμ-

9. Οι επίστρατοι αποτέλεσαν τη μαζικότερη μορφή πολιτικής οργάνωσης της εποχής. Η γεωγραφική τους διείσδυση και μαζικότητά τους (υπολογίζεται ότι το 1916 είχαν ιδρύσει συλλόγους σε 400 πόλεις και κωμοπόλεις ενώ τα μέλη τους υπολογίζονταν σε 120.000 με 200.000) υπήρξε πολύ πιο εντυπωσιακή από αυτή του βενιζελισμού που περιορίστηκε στην ίδρυση λεσχών στις πρωτεύουσες νομών (Μαυρογορδάτος, 1996, σ. 51).

10. Για την κοινωνική σύνθεση της εκλογικής επιρροής των βενιζελικών και αντιβενιζελικών κομμάτων, βλ., αντί άλλων, Γ. Μαυρογορδάτος, 1982, σσ. 28-31, 55-77· Θ. Διαμαντόπουλος, 1985, σσ. 44-46, και G. Hering, 2004, *passim*.

11. Για το μεταρρυθμιστικό κατά βάση πρόγραμμα του ΣΕΚΕ («πρόγραμμα σημαντικών απαιτήσεων»), βλ. G. Hering, 2004, σσ. 981-983. Δεν είναι τυχαίο ότι με πολλές θέσεις του συμφωνούσαν οι αριστεροί φιλελεύθεροι αλλά και ο Δ. Γούναρης.

12. Ο «σοσιαλφασισμός» αποτέλεσε την κυρίαρχη τακτική της Κομμουνιστικής Διεθνούς και του ΚΚΕ από το 1929 μέχρι το 1934. Η τακτική αυτή στην Ελλάδα οδήγησε σε «σμεϊλικτη εξοντωτική πάλη» ουσιαστικά ενάντια στα άλλα κόμματα (αγροτιστές, σοσιαλιστές, βενιζελικούς, λαϊκούς) μιας και τα θεωρούσε φασιστικά. Η γραμμή αυτή προέκρινε ως τη μόνη αποτελεσματική τακτική τη «γενική πολιτική απεργία», βλ. Α. Ελεφάντης, 1999, σσ. 101-113.

13. Η στρατηγική του «πλασιού αντιφασιστικού μετώπου» εγκαινιάζεται από το ΚΚΕ το 1934 και στηρίζεται στην πολιτική συμμαχιών με φιλελεύθερες και σοσιαλιστικές δυνάμεις, στην κατεύθυνση της ανάπτυξης της εθνικής οικονομίας και της διαφύλαξης των δημοκρατικών ελευθεριών, βλ. Α. Ελεφάντης, 1999, σσ. 270-280.

μα, χωρίς να αφίσταται από το επαναστατικό πρόταγμα (Hering, 2004, σ. 981), δεν αμφισβητεί έμπρακτα τους θεσμούς της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας¹¹. Μάλιστα, προτείνει μετρά διεύρυνσης των πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων (ψήφος γυναικών, αναβάθμιση της αυτοδιοίκησης, προστασία των εργαζομένων, χωρισμός κράτους-Εκκλησίας κ.ά.). Η οργάνωσή του αντλεί από την εμπειρία του κόμματος μαζών, ωστόσο λαμβάνει μέριμνες για την αποδυνάμωση του συγκεντρωτισμού της ηγεσίας. Κατά τα λοιπά, το κόμμα δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην πολιτική διαπαιδαγώγηση, κάτι που εκτός των άλλων οδηγεί και στην έκδοση ημερήσιας εφημερίδας (*Ριζοσπάστης*) και θεωρητικού περιοδικού (*Κομμουνιστική Επιθεώρηση*).

Η σταδιακή επικράτηση της αριστερής ομάδας του κόμματος σηματοδότησε τη στροφή προς τον μπολσεβικισμό (Ελεφάντης, 1999, σσ. 42-43), η οποία συνοδεύτηκε με εσωτερικές εκκαθαρίσεις και την αποχώρηση της Φεντερασιόν και των σοσιαλδημοκρατών. Στο 3ο Συνέδριο (1924), το ΣΕΚΕ μετονομάζεται σε ΚΚΕ. Η εξέλιξη αυτή συνεπάγεται σημαντικές αλλαγές για την ιδεολογία, το πρόγραμμα, τη δράση και την οργάνωση του κόμματος. Συγκεκριμένα, το κόμμα υιοθετεί το ιδεολογικό πλαίσιο της 3ης Διεθνούς, δημιουργεί ολιγομελείς και μυστικούς οργανωτικούς πυρήνες, ενώ οργανώνει δυναμικές μορφές κινητοποίησης. Η αντισυστημική του δράση δίνει την αφορμή για συστηματικές διώξεις και θεσμικές απαγορεύσεις εναντίον των μελών του. Η ιδεολογική αποσαφήνιση και ο οργανωτικός συγκεντρωτισμός δεν θα αποτρέψουν, ωστόσο, τις έντονες εσωκομματικές ομαδοποιήσεις και αντιπαραθέσεις που θα κορυφωθούν με τη λεγόμενη «φραξιονιστική πάλη χωρίς αρχές» (Ελεφάντης, 1999, σσ. 113-126). Οι συγκρούσεις αυτές διευθετούνται με τον ορισμό από την Κομιντέρν του Νίκου Ζαχαριάδη, ως γραμματέα του κόμματος. Όλα τα παραπάνω θέτουν το ΚΚΕ σε μία ιδιότυπη απομόνωση και εσωστρέφεια από την οποία θα εξέλθει μετά το 1935 με την εγκατάληψη της γραμμής του «σοσιαλφασισμού»¹² και την υιοθέτηση της στρατηγικής του λαϊκού μετώπου¹³. Γεγονός που θα καταστήσει δυνατές ακόμη και τακτικές συμμαχίες με αστικές πολιτικές δυνάμεις (Σύμφωνο Σοφούλη-Σκλάβαινα).

1941-1974: Τα χρόνια της «καχεκτικής δημοκρατίας»

Η ξενική κατοχή και η εμφύλια σύγκρουση που ακολούθησε αποδιοργάνωσαν τον παραγωγικό και κοινωνικό ιστό και ουσιαστικά αναδιέταξαν τον κοινωνικό χάρτη της χώρας. Κύρια χαρακτηριστικά των μετασχηματισμών αυτών ήταν, από τη μια, η ιδιότυπη προλεταριοποίηση ευρύτερων στρωμάτων, που διατηρήθηκε, αν δεν επεκτάθηκε, και μετά τους εντυπωσιακούς ρυθμούς ανάπτυξης τη δεκαετία μετά τον εμφύλιο (Close, 2005, σ. 85 επ.) και, από την άλλη, η ανάδειξη μιας νέας ηγετικής μερίδας του αστικού χώρου που είχε πλουτίσει με κτηνικά επιλήψιμα μέσα (μαυραγορίτες, δοσίλογοι) και που εδραίωσε τη δύναμή της με την εκμετάλλευση των δημόσιων πόρων, κυρίως εκείνων που προέρχονταν από την ξένη βοήθεια. Τέλος, η γενικότερη αστικοποίηση που οφειλόταν ανάμεσα στα άλλα και στην εκκαθάριση του εαμικού μπλοκ, σε συνδυασμό με την κοινωνική ανέλιξη μέσω επαγγελματικών ευκαιριών στα αστικά κέντρα και κυρίως μέσω των, σε γενικές γραμμές, δημοκρατικών εκπαιδευτικών θεσμών, δημιούργησε ένα πολυπληθές νεομικροαστικό κοινωνικό υποσύνολο, η πολιτική σημασία του οποίου θα φανεί από τα τέλη της δεκαετίας του 1950.

Πέρα όμως από τη σημασία των κοινωνικών πολώσεων που κληροδότησε η δραματική δεκαετία του 1940, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η κυρίαρχη *δαιρειτική τομή* ήταν εκείνη ανάμεσα στους πτημένους και τους νικητές του εμφύλιου πολέμου. Η κυρίαρχη νέα ιδεολογική συντεταγμένη αυτής της δαιρειτικής τομής ήταν η εθνικοφροσύνη (Τσουκαλάς, 1987, σ. 33 επ.) που αν και δεν αρνείτο τις καταβολές της στον εθνικό διχασμό (Νικολακόπουλος, 2001, σσ. 28-29 και Παπαδημητρίου, 2006, σ. 177 επ.) περιελάμβανε τα στοιχεία της νομιμοφροσύνης που είχαν διαμορφώσει οι νικητές του εμφύλιου, πάντα φυσικά στο πλαίσιο των αντικομμουνιστικών προαιγμάτων του Ψυχρού Πολέμου. Ωστόσο, στο τέλος της περιόδου, οι αντιφάσεις του προτύπου κοινωνικής οργάνωσης και οι πρακτικές του «κράτους της Δεξιάς» θα άνοιγαν τον δρόμο για την ανάδυση της διάκρισης Δεξιά-Αντιδεξιά, που θα εκφραστεί πλήρως μετά τη Μεταπολίτευση (Μοσχονάς, 1994, σσ. 167-170).

Η πολιτική και θεσμική διευθέτηση της «καχεκτικής» δημοκρα-

14. Ο ρόλος του στρατού διαφοροποιείται στο μετεμφυλιακό περιβάλλον καθώς αποτελεί τον υπερ-συντηρητικό εγγυητή του συστήματος κυριαρχίας. Στο πλαίσιο αυτό αναπτύσσονται, υπό την ανοχή της ηγεσίας του στρατεύματος, οργανώσεις όπως ο ΙΔΕΑ που παρεμβαίνουν στις πολιτικές εξελίξεις.

15. Για τον ρόλο του θρόνου, του στρατού και του «συμμαχικού παράγοντα» στη διαμόρφωση και λειτουργία του μετεμφυλιακού πολιτικού συστήματος αλλά και του κομματικού συστήματος ειδικότερα, βλ. J. Meynaud κ.ά., 2002, σσ. 383-412, 455-479. Δ. Χαράλαμπος, 1985, σ. 104 επ.· Η. Νικολακόπουλος, 2001, σ. 95 επ.

16. Το παρασύνταγμα περιελάμβανε το σύνολο της εκταίχης νομοθεσίας της εμφυλιακής περιόδου η οποία προέβλεπε δραστηρή περιστολή των ατομικών, συλλογικών και πολιτικών ελευθεριών όλων όσοι χαρακτηρίζονταν από το καθεστώς ως μη εθνικόφρονες. Η νομοθεσία αυτή παρέμεινε σε ισχύ και μετά την ψήφιση του συντάγματος του 1952. Βλ., αναλυτικά, Ν. Αλιβιζάτος, 1983, σ. 525 επ.

17. Δεν είναι, άλλωστε, τυ-

τίας (Νικολακόπουλος, 2001, σ. 9) δομείται γύρω από τρεις πόλους ασύμμετρης ισχύος: τον θρόνο, τον στρατό¹⁴ και την κυβέρνηση/κοινοβούλιο. Στην πράξη, η πραγματική ισχύς βρισκόταν με το μέρος των αντι-κοινοβουλευτικών δυνάμεων (στρατός, θρόνος) αλλά και άλλων εξωθεσμικών κέντρων με προεξάρχουσα τη δραστηριότητα του «συμμαχικού παράγοντα»¹⁵. Σε αυτό το πλαίσιο, το κράτος είχε αναλάβει να εξασφαλίσει τους όρους αναπαραγωγής των σχέσεων εξουσίας μέσα από ένα συνδυασμό θεσμικών και άτυπων πρακτικών που περιελάμβαναν το παρασύνταγμα¹⁶, το παρακράτος και την πελατειακή εκμετάλλευση της εθνοκοφροσύνης.

Όπως ήταν φυσικό, το πλαίσιο αυτό καθόρισε και τον ρόλο των πολιτικών κομμάτων στο πολιτικό σύστημα. Κατά συνέπεια, δεν αποτελεί έκπληξη ότι τα κυρίαρχα κόμματα δεν εμπέδωσαν την πολιτική τους ισχύ στο κοινωνικό πεδίο αλλά επέλεξαν την αναπαραγωγή τους στο κράτος, όπου και ανέλαβαν δευτερεύοντες και επικουρικούς ρόλους. Στο πλαίσιο αυτό τα κόμματα εξακολουθούν να στηρίζονται εν πολλοίς σε πελατειακές πρακτικές. Θα πρέπει, ωστόσο, να επισημάσουμε ότι τα ανασυσταθέντα πελατειακά δίκτυα δεν αποτελούσαν αποϊδεολογικοποιημένους μηχανισμούς πολιτικής συσσωμάτωσης αλλά είχαν μία ευκρινή ιδεολογική και πολιτική σήμανση, εκείνη της εθνοκοφροσύνης και του αντικομμουνισμού. Δεν είναι, λοιπόν, τυχαίο ότι αναδείχθηκαν σε δομικούς μηχανισμούς ενσωμάτωσης/διαπαιδαγώγησης του μετεμφυλιακού κράτους (Παπαβλασόπουλος, 2004, σσ. 83-84).

Ο χαρακτηρισμός του *κομματικού συστήματος* της περιόδου ως «πολωμένος και ασύμμετρος τρικομματισμός» (Νικολακόπουλος, 2001, σ. 50) περιγράφει με ιδιαίτερη ακρίβεια τα χαρακτηριστικά του. Η Δεξιά εκπροσωπεί τις συντηρητικές δυνάμεις της εθνοκοφροσύνης και η ισχύς της θεμελιώνεται στις σχέσεις της με τους κρατικούς και τους παρακρατικούς μηχανισμούς. Το Κέντρο συγκροτείται ως κληρονόμος της βενιζελικής παράδοσης ενώ οριοθετείται από τη Δεξιά ως φιλελεύθερη και δημοκρατική πρόταση διαχείρισης του αποικισμού του εμφυλίου και από την Αριστερά με τη σταθερή προσήλωσή του στην εθνοκοφροσύνη¹⁷. Η διπλή αυτή οριοθέτηση του Κέντρου θα αποτελέσει τη βάση για την εκδίπλωση του λεγόμενου διμέτωπου αγώνα (Νικολακόπουλος, 2001, σ. 34). Τέλος, η Αριστερά, που συ-

γκροτείται από τις δυνάμεις του εαμικού φάσματος και μέσα από την Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά (ΕΔΑ), εκφράζει εκείνους που στοχοποιεί και αποκλείει η εθνοκοφροσύνη. Ωστόσο, οι πόλοι Δεξιά-Κέντρο-Αριστερά διέθεταν μία σχετική ρευστότητα στο επίπεδο της εκλογικής βάσης και σ' ένα βαθμό στο πολιτικό προσωπικό του κομματικού συστήματος.

Η δομή και η συνάρθρωση του κομματικού συστήματος της περιόδου με την πολιτική εξουσία μάς δίνει τη δυνατότητα να διακρίνουμε τρεις φάσεις ανάπτυξής του. Η πρώτη (1945-1952) χαρακτηρίζεται από τον ακραίο κερματισμό των κομματικών δυνάμεων και την κυβερνητική αστάθεια, που προέκυπτε από τις αδύναμες κυβερνήσεις του Κέντρου και της Δεξιάς.

Η δεύτερη (1953-1963) χαρακτηρίζεται από τον περιορισμό των πολιτικών δυνάμεων και από την ενοποίηση των δυνάμεων της Δεξιάς (*Ελληνικός Συναγερμός-ΕΣ* και *Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση-ΕΡΕ*), της οποίας οι κυβερνήσεις, με τη συνδρομή και εξωθεσμικών παραγόντων, αποδεικνύονται ιδιαίτερα σταθερές και αποτελεσματικές (Meynaud κ.ά., 2002, σσ. 305-3007).

Τέλος, στην τρίτη περίοδο 1963-1967, η ίδρυση της *Ένωσης Κέντρου-ΕΚ*, υπό την ηγεσία του Γεωργίου Παπανδρέου, σηματοδοτεί την πολιτική κυριαρχία του Κέντρου, η οποία θεμελιώνεται στη διαίρεση Δεξιάς-Αντιδεξιάς και αποτυπώνεται στην εντυπωσιακή εκλογική νίκη του 1964. Πρόκειται, όμως, για μία εύθραυστη κυριαρχία που σύντομα εκβάλλει στην κυβερνητική αστάθεια -αστάθεια που θα αναλάβει να τερματίσει ο στρατός το 1967.

Ένα από τα χαρακτηριστικά της πολιτικής σκηνής είναι ότι αμέσως μετά τον πόλεμο ανασυγκροτούνται οι πολιτικές δυνάμεις του Μεσοπολέμου (Πετρόπουλος, 1984, σσ. 55-67), ως εάν να μην είχαν μεσολαβήσει σημαντικές κοινωνικές και πολιτικές ανακατατάξεις.

Έτσι, η Δεξιά οργανώνεται με άξονα το Λαϊκό Κόμμα υπό τον Π. Τσαλδάρη, εμφανίζοντας, ωστόσο, σύντομα σημάδια αποσύνθεσης. Η ίδρυση του ΕΣ από τον στρατηγό Αλέξανδρο Παπάγο (1952), παρά τις επιφυλάξεις του θρόνου, επισφράγισε την παρακμή του Λαϊκού Κόμματος και σήμανε την ενοποίηση όλων των δυνάμεων της εθνοκοφροσύνης. Παράλληλα, ο ΕΣ κατάφερε να διεισδύσει και να κινητοποιήσει και την κοινωνική βάση του βενιζελισμού¹⁸. Όταν ο

καίο ότι συνεπέστερος εκφραστής του αντικομμουνισμού υπήρξε ο ηγέτης του ανένδοτου αγώνα Γ. Παπανδρέου, ο οποίος μάλιστα χαρακτήρισε το ΚΚΕ ως κόμμα εθνικής προδοσίας.

18. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο ΕΣ κατάφερε να αποσπάσει την πλειοψηφία στις εκλογικές περιφέρειες των Νέων Χωρών που αποτελούσαν προπύργιο του Κόμματος Φιλελεύθερων, βλ. Η. Νικολακόπουλος, 2001, σσ. 166-167.

Κωνσταντίνος Καραμανλής, μετά τον θάνατο του Α. Παπάγου, ανέλαβε την πρωθυπουργία κατόπιν της εντολής του θρόνου (Ξηρός, 2008, σσ. 163-167) ίδρυσε την ΕΡΕ (1956). Η βασική πρόκληση που αντιμετώπισε ήταν να βρει την ισορροπία ανάμεσα στην αναγκαιότητα του θεσμικού εκσυγχρονισμού και στους περιορισμούς που επέβαλλαν ο θρόνος και ο στρατός, οι οποίοι ήλεγχαν κρατικούς και παρακρατικούς μηχανισμούς. Η αδυναμία επίτευξης αυτής της ισορροπίας φάνηκε τόσο από το ατελέσφορο των προτάσεων «βαθείας τομής»¹⁹ (1963) όσο και από την αγωνιώδη διατύπωση του Κ. Καραμανλή μετά τη δολοφονία του βουλευτή της ΕΔΑ Γρηγόρη Λαμπράκη «ποιος κυβερνά αυτό τον τόπο». Η αποτυχία, μάλιστα, αυτή τον οδήγησε σε αποχώρηση από την πολιτική. Παρά ταύτα για πάνω από δέκα χρόνια τα κόμματα της Δεξιάς κατάφεραν, πάντα με την εργαλειακή χρήση του εκλογικού συστήματος και τη συνδρομή των παρακρατικών μηχανισμών, να εξασφαλίζουν άνετες κοινοβουλευτικές πλειοψηφίες.

Η οικονομική πολιτική της Δεξιάς όπως εκφράστηκε κυρίως από την ΕΡΕ επεδίωκε «την νομισματική σταθερότητα, την αύξηση των επενδύσεων σε έργα υποδομής, την αναδιάρθρωση των αγροτικών καλλιεργειών...[και] την υποστήριξη της βιομηχανικής ανάπτυξης». (Meynaud κ.ά., 2002, σσ. 298-299). Απόλυτη προτεραιότητα αποτέλεσε και η προσέλκυση ξένων κεφαλαίων, η χρηματοδότηση των εξαγωγικών κλάδων του βιομηχανικού και αγροτικού τομέα καθώς και η θεσμική στήριξη του κλάδου των κατασκευών. Η κοινωνική της πολιτική στόχευε στην αύξηση της απασχόλησης με παράλληλη σταθεροποίηση των αποδοχών, κάτι που σε συνδυασμό με τις παρεμβάσεις στην κοινωνική ασφάλιση επέβαλλε την πειθάρχηση των εργαζομένων. Παρά τον κοντόθωρο ορίζοντα αυτών των πολιτικών, την περίοδο αυτή επιτεύχθηκαν εντυπωσιακοί ρυθμοί οικονομικής ανάπτυξης (Close, 2006, σ. 85 επ.). Ωστόσο, ο ταξικός χαρακτήρας του προγράμματος της «ανασυγκρότησης» και της «ανάπτυξης» οδήγησε στην καθήλωση δυναμικά στρώματα της κοινωνίας προκαλώντας ανάμεσα στα άλλα ένα μαζικό κύμα μετανάστευσης (Close, 2006, σσ. 105-112).

Όλα τα παραπάνω αντανακλώνονται στην *κοινωνική υφή της συντηρητικής συμμαχίας*. Ηγετική θέση σε αυτή τη συμμαχία κατέχει σταθε-

ρά η νέα αστική και μεσοαστική τάξη που αποτελείτο από έναν εσμό νεόπλουτων, οι οποίοι απέκτησαν περιουσίες την περίοδο της κατοχής ή/και ιδιοποιήθηκαν τους δημόσιους πόρους. Στις μερίδες αυτές προσαρτώνται τα παλαιά μικροαστικά στρώματα των πόλεων, που ο εγγενής συντηρητισμός τους τις καθιστούσε σταθερό ακροατήριο των κομμάτων της δεξιάς (Τσουκαλάς, 1987, σσ. 31-33). Τα εξαρτημένα από το κράτος και τα πλέον καθυστερημένα αγροτικά στρώματα ήταν, ωστόσο, αυτά που διασφάλισαν την αδιατάρακτη πολιτική κυριαρχία της Δεξιάς (Βερναρδάκης & Μαυρή, 1991, σ. 174). Η πολυπληθής δημοσιοϋπαλληλία, ιδιαίτερα μετά την εκκαθάριση των «μιασμάτων», τα σώματα ασφαλείας και οι αξιωματικοί των ενόπλων δυνάμεων υποστήριζαν αταλάντευτα τα κόμματα της Δεξιάς, αποτελώντας παράλληλα τον ιδεολογικό και καταστατικό βραχίονα του κράτους (Βερναρδάκης & Μαυρή, 1991, σσ. 175-176). Τέλος, ένα μικρό αλλά δυναμικό τμήμα της συμμαχίας αποτελούσαν τα λούμπεν στοιχεία του παρακράτους, στην πλειονότητά τους αναβαπτισμένοι δοσίλογοι και ταγματασφαλίτες, που βρίσκονταν τώρα στην εμποροφυλακή του ιδεολογικού αγώνα (Βερναρδάκης & Μαυρή, 1991, σσ. 174-175).

Η Δεξιά, όπως και οι άλλες μεγάλες πολιτικές παρατάξεις της περιόδου αντιπροσώπευαν ενεργές ιδεολογικές και πολιτικές διαιρέσεις, συμφέροντα και αξίες (Νικολακόπουλος, 2001, σσ. 25-50). Μόνο όμως η ΕΡΕ υπό τον Κ. Καραμανλή κατάφερε να αποκτήσει μία υποτυπώδη *οργανωτική δομή*. Τυπικά η οργάνωση του κόμματος αρθρώνεται σε κεντρικό και περιφερειακό επίπεδο, όμως το καταστατικό επιφυλάσσει για τον αρχηγό τον απόλυτος κυρίαρχο ρόλο (Meynaud κ.ά., 2002, σσ. 281-284). Θα ήταν παράλειψη αν δεν αναφερόμασταν σε ορισμένες θεσμοθετημένες (ΕΡΕΝ, ΕΚΟΦ) και άτυπες οργανώσεις, οι οποίες συνέβαλαν αποφασιστικά στην ιδεολογική και πολιτική κινητοποίηση του κόσμου της Δεξιάς (Meynaud κ.ά., 2002, σσ. 282-283). Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι η ΕΡΕ διέθετε την τυπική δομή κόμματος μαζών, στην πράξη συγκροτήθηκε ως άθροισμα τοπικών μηχανισμών, υπό την, εκτός συλλογικής λογοδοσίας, διεύθυνση του αρχηγού, η οποία δεν απέτρεψε εσωκομματικές κρίσεις και αποχωρήσεις διακεκριμένων στελεχών (Meynaud κ.ά., 2002, *passim*).

19. Πρόκειται για μία πρόταση 22 σημείων, ριζικής και εκτεταμένης συνταγματικής αναθεώρησης, που στόχευε στη συνολική αναδιάρθρωση στο εσωτερικό του κράτους, ενισχύοντας την κυβέρνηση και τον πρωθυπουργό, βλ. Meynaud κ.ά., 2002, σ. 301, και Δ. Χαράλαμπος, 1985, σ. 108 επ.

Μέχρι το 1961 ο κερματισμός των *δυνάμεων του Κέντρου* ήταν αποτέλεσμα της ετερογένειας και κυρίως των δύο συνιστωσών του χώρου: από τη μια, οι εθνικόφρονες, συντηρητικές δυνάμεις περί του Κόμματος Φιλελευθέρων, υπό τον Σοφοκλή Βενιζέλο, καθώς και εκείνες γύρω από τον Γ. Παπανδρέου (Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα), και από την άλλη οι δυνάμεις της Κεντροαριστεράς, με σχέσεις με το εαμικό μπλοκ που κινητοποιούνταν κυρίως γύρω από την ΕΠΕΚ υπό τον Ν. Πλαστήρα (Νικολακόπουλος, 2001, σσ. 36-37). Το αποτέλεσμα των εκλογών του 1958, που ανέδειξε την ΕΔΑ σε κόμμα της αξιωματικής αντιπολίτευσης (24,43%), κινητοποίησε τις δυνάμεις του Κέντρου, το οποίο, με την αρωγή της πρεσβείας των ΗΠΑ, ενοποιήθηκε κάτω από την ομπρέλα της Ένωσης Κέντρου (ΕΚ) και την ηγεσία του Γ. Παπανδρέου.

Η ΕΚ αποτέλεσε μία ετερόκλητη συμμαχία παλαιών βενιζελικών, απόβλητων δεξιών (Στέφανος Στεφανόπουλος), εμπίστων του Στέμματος (Πέτρος Γαρουφαλιάς, Ιωάννης Τούμπας) και στελεχών του εαμικού κινήματος (Ηλίας Τσιριμώκος). Κοινό τους σημείο η πολιτική ή/και προσωπική τους αντίθεση με τον Κ. Καραμανλή και την ΕΡΕ. Παρά τον έκδηλο συντηρητισμό του κεντρικού εγχειρήματος και την ιδεολογικοπολιτική ετερογένεια των πολιτικών και κοινωνικών του αναφορών, η ΕΚ αποτέλεσε ιστορικό πολιτικό φορέα. Και τούτο γιατί διαχειρίστηκε, αν και τελικά ανεπιτυχώς, το ώριμο αίτημα της υπερβάσης των διαιρέσεων και αποκλεισμών του εμφυλίου. Από την άποψη αυτή υπερέβη τις προθέσεις και τις στοχεύσεις των εμπνευστών της. Γι' αυτό, άλλωστε, δεν είναι τυχαίο ότι τα κέντρα που ευνόησαν την ταχύτατη άνοδό της στην εξουσία σύντομα μεθόδευσαν την αποσύνθεσή της.

Η ετερογένεια της ΕΚ αποτέλεσε τροχοπέδη για τη διαμόρφωση ενός συνεκτικού ιδεολογικού προσανατολισμού και πολιτικού προγράμματος. Προγραμματικός στόχος αποτέλεσε η θέσπιση ενός σύγχρονου κράτους δικαίου (έντιμο κράτος-έντιμο εκλογικό σύστημα-έντιμες εκλογές), που φυσικά θα χαλάρωνε την έκτακτη νομοθεσία και τα κατασταλτικά μέτρα, θα αναβάθμιζε τη δημοσιοϋπαλληλία, θα αποχρωμάτιζε τις ένοπλες δυνάμεις και τα σώματα ασφαλείας και, τέλος, θα εξασφάλιζε την ανεξαρτησία της δικαιοσύνης (Μεγnaud κ.ά., 2002, σσ. 337-340). Το οικονομικό της πρόγραμμα επαγγελματίων

των τεχνοκρατικό εκσυγχρονισμό των παραγωγικών δομών, με συνδυασμένες παρεμβάσεις στη βιομηχανία, τη γεωργία και στον τουρισμό (Μεγnaud κ.ά., 2002, σσ. 340-341). Τέλος, το κοινωνικό πρόγραμμα προέβλεπε φορολογικές ελαφρύνσεις των μεσαίων και χαμηλότερων εισοδημάτων, καθώς και ενίσχυση των χαμηλών εισοδημάτων, κυρίως των αγροτών. Επίσης, υποσχόταν παρεμβάσεις στους τομείς της στέγασης, της περίθαλψης και της ασφάλισης. Το φιλόδοξο αυτό πρόγραμμα παρά την αρχική ορμή του γρήγορα εγκαταλείφθηκε λόγω της διόγκωσης των δημοσιονομικών προβλημάτων αλλά, κυρίως, λόγω της πολιτικής κρίσης που οδήγησε στην ανατροπή της κυβέρνησης Γ. Παπανδρέου (Ιούλιος 1965).

Το μικρόβιο του «προυχοντισμού» δεν επέτρεψε στα κόμματα του Κέντρου να αποκτήσουν ουσιαστική *οργανωτική δομή* και λειτουργία. Ωστόσο, η ΕΚ διαθέτει καταστατικό στο οποίο αποτυπώνεται ο κομματικός δυϊσμός ισχύος ανάμεσα στον αρχηγό και την κοινοβουλευτική ομάδα (Μεγnaud κ.ά., 2002, σ. 324). Τυπικά ανώτατο όργανο του κόμματος ήταν το Συνέδριο, ενώ ο αρχηγός τίθεται επικεφαλής της διοίκησης του κομματικού οργανισμού και εκφράζει αυθεντικά τις θέσεις του (Μεγnaud κ.ά., 2002, σσ. 321-322). Το πρόγραμμα συναποφαιζόταν από τον αρχηγό και την κοινοβουλευτική ομάδα, οι οποίοι και δίνουν και το ιδεολογικό στίγμα. Η μοναδική μαζική και λειτουργούσα οργάνωση ήταν αυτή της νεολαίας (ΕΔΗΝ) που διέθετε σημαντική επιρροή κυρίως στα Πανεπιστήμια. Επιπλέον, ειδική μνεία θα πρέπει να γίνει σε ορισμένους ομίλους διανοουμένων που διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην προσπάθεια εκσυγχρονισμού της φυσιογνωμίας του (*Ομιλος Αλέξανδρος Παπαναστασίου και οι Δημοκρατικοί Σύνδεσμοι*).

Τέλος, η *κοινωνική βάση* του Κέντρου ήταν αρκετά ισόρροπη γεωγραφικά με σαφή διαταξική σύνθεση. Σχηματικά θα λέγαμε ότι η ΕΚ εκπροσωπούσε τις φιλελεύθερες μερίδες της ενδογενούς αστικής τάξης, τους αγρότες κυρίως των αναπτυγμένων περιοχών, καθώς και τα νέα μικροαστικά στρώματα (ελεύθεροι επαγγελματίες και επιστήμονες), τα οποία χωρίς να συμμετέχουν προνομιακά στην ολιγαρχική αναδιανομή επωφελήθηκαν του αναπτυξιακού κλίματος και ως εκ τούτου αποζητούσαν πλέον και την οργανική πολιτική τους εκπροσώπηση. Τέλος, από τα τέλη της δεκαετίας του 1950, η ΕΚ φαίνεται

να διευρύνει σημαντικά την επιρροή της και στα εργατικά στρώματα (Βερναρδάκης & Μαυρή, 1991, σ. 215).

Ός προς την Αριστερά, η εαμική εμπειρία διαμόρφωσε σύμβολα και πολιτικό πολιτισμό που θα αποτελέσουν τη βάση για τη συγκρότηση μιας νέας πολιτικής κουλτούρας η επιρροή της οποίας είναι ορατή μέχρι και τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης. Μάλιστα, με όχημα τις εαμικές οργανώσεις, διευρύνονται τα γεωγραφικά και κοινωνικά όρια της επιρροής της Αριστεράς και διαμορφώνεται μία πλειοψηφική²⁰ πανελλαδική και διαταξική συμμαχία, που διεμβολίζει την κοινωνική βάση του βενιζελισμού, στην οποία, ωστόσο, υπερεκπροσωπούνται τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα.

Ηγεμονική δύναμη στο εσωτερικό του εαμικού φάσματος αποτελεί το ΚΚΕ που είχε αποκτήσει ακτινοβολία και επιρροή τόσο κατά την περίοδο της μεταξικής δικτατορίας όσο κυρίως και κατά τη διάρκεια της κατοχής. Μεταπολεμικά, το ΕΑΜ εμφανίζεται στην πολιτική σκηνή με τον θνησιγενή Πολιτικό Συνασπισμό των Κομμάτων του ΕΑΜ. Ωστόσο, η αποτυχία του εαμικού κινήματος να διατηρήσει την πολιτική του ενότητα, και κάτω από την πίεση των απαγορεύσεων και διώξεων που επέβαλαν η λευκή τρομοκρατία²¹ και το παρασύνταγμα, οδήγησε την Αριστερά σε οργανωτική και πολιτική ρευστότητα, η οποία τερματίζεται με την ίδρυση της ΕΔΑ το 1951.

Η ΕΔΑ συγκροτείται σταδιακά ως ενιαίος κομματικός οργανισμός στα πρότυπα των κομμάτων μαζών (Παπαθανασίου, 2001, *passim*, και Βερναρδάκης & Μαυρή, 1991, σσ. 98-109). Στο εσωτερικό της κυριαρχούν τα στελέχη του ΚΚΕ, το οποίο σε καθεστώς παρανομίας εξακολουθεί να διατηρεί τις δικές του οργανώσεις στο εξωτερικό και το εσωτερικό και κυρίως τη δική του ατζέντα (Βερναρδάκης & Μαυρή, 1991, σσ. 93-95). Οι διαρκείς παρεμβάσεις του ΚΚΕ στην πολιτική της ΕΔΑ περιόρισε τη δυναμική της και υπονόμωσε τον ρόλο της στο μετεμφυλιακό πολιτικό σύστημα. Ωστόσο, κατόρθωσε να αναδείξει και να εκφράσει υποδειγματικά τα διακυβεύματα και τις ρωγμές του μετεμφυλιακού συστήματος κυριαρχίας. Από την άποψη αυτή η εντυπωσιακή εκλογική της ενίσχυση το 1958 (24,4%) δεν οφείλεται σε μία συγκυριακή επανασυσπείρωση του εαμικού κινήματος (Νικολακόπουλος, 2001, σ. 95) αλλά κυρίως στην αποκρουστικότητα των μαλαίων και νέων ιδεολογικών και πολιτικών φορτίων καθώς και

στην παρουσία νέων κοινωνικών μορφωμάτων. Με τον κίνδυνο της σχηματοποίησης, θα λέγαμε ότι η κοινωνική βάση της ΕΔΑ, παρά τη ρευστότητά της, συναθροίζει: τις νέες δυναμικές μικροαστικές μερίδες των πόλεων, που βιώνουν μία ιδιότυπη καθήλωση λόγω της συμμετοχής τους στο ΕΑΜ, σημαντικές μερίδες του αστυακού προλεταριάτου που υφίσταται ποικιλώνυμους περιορισμούς και αποκλεισμούς, τους νέους διανοούμενους που ασφυκτούν με τους αναχρονισμούς της επίσημης ιδεολογίας και τα δυναμικά τμήματα της νεολαίας που ενοφθαλμίζονται τους νέους αξιακούς, πολιτισμικούς και πολιτικούς κώδικες (Βερναρδάκης & Μαυρή, 1991). Τα κοινωνικά αυτά στρώματα, στο πλαίσιο της συγκυρίας του Ανένδοτου, θα δραματίσουν καθοριστικό ρόλο τόσο στη ριζοσπαστικοποίηση της ΕΚ (συγκρότηση της «Κεντροαριστεράς» από τον Ανδρέα Παπανδρέου) όσο κυρίως στα Ιουλιανά.

Η οργανωτική αποκρουστικότητα της ΕΔΑ ολοκληρώνεται με το 1ο Τακτικό συνέδριο του 1959. Σταθμός, ωστόσο, στην πορεία αυτή υπήρξε η 1η Πανελλαδική Συνδιάσκεψη (1956) που υιοθέτησε και το καταστατικό της. Η κομματική δομή με τις κλαδικές και τοπικές της οργανώσεις διακρίνεται σε περιφερειακή και κεντρική (Μεγnaud κ.ά., 2002, σσ. 230-232). Σε κεντρικό επίπεδο ανώτατο όργανο του κόμματος είναι το Συνέδριο που συγκαλείται τακτικά ανά τριετία και στο οποίο εκπροσωπούνται οι περιφερειακές οργανώσεις και η κοινοβουλευτική ομάδα. Σημαντικότερα κεντρικά όργανα αποτελούν η Διοικούσα Επιτροπή με καθοδηγητικές αρμοδιότητες και η Εξελεγκτική Επιτροπή με πειθαρχικές αρμοδιότητες, που εκλέγονται από το Συνέδριο, καθώς και η Εκτελεστική Επιτροπή, που εκλέγεται από τη Διοικούσα και συντονίζει την κομματική δράση. Ωστόσο, παρά την πρόβλεψη για ενεργό συμμετοχή των μελών, το πρότυπο οργάνωσης ουσιαστικά ήταν εκείνο του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού.

Ιδιαίτερη μνεία αξίζει στην οργάνωση της νεολαίας. Αρχικά ως Ενιαία Δημοκρατική Νεολαία Ελλάδας και μετά το 1963 ως Δημοκρατική Νεολαία Λαμπράκη (Μεγnaud κ.ά., 2002, σσ. 252-254), η νεολαία του κόμματος ανέπτυξε μία πολυεπίπεδη δράση (εθνικά θέματα, πολιτισμός, πολιτικές ελευθερίες), που υπερέβη τους στενούς κομματικούς ορίζοντες. Έτσι, αποτέλεσε ένα σχετικά αυτόνομο, διαταξικό και μαζικό μέτωπο μιας «χρυσής» νεολαίας, παρά κομματικό

20. Οι εκτιμήσεις για την πολιτική και εκλογική επιρροή του ΕΑΜ μετά τα Δεκεμβριανά διαφοροποιούνται. Οι Βερναρδάκης και Μαυρή (1991, σ. 47) την υπολογίζουν σε 60% - 70% του πληθυσμού, ενώ ο Νικολακόπουλος (2001, σσ. 31-32) την υπολογίζει λίγο πάνω από το 50%.

21. Πρόκειται για οργανωμένες και συστηματικές πρακτικές φυσικής και ψυχολογικής βίας που εξαπέλυσαν ποικιλώνυμες παραστρατιωτικές φιλοβασιλικές και ακροδεξιές οργανώσεις εναντίον οπαδών του ΕΑΜ ήδη από τον Απρίλιο του 1945, βλ. Η. Νικολακόπουλος, 2001, σσ. 56-57, 60-61.

παράγωγο. Τέλος, η ΕΔΑ ανέπτυξε ένα σχετικά εκτεταμένο δίκτυο πληροφόρησης και πολιτικής επικοινωνίας, που περιελάμβανε τις ημερήσιες εφημερίδες *Αυγή* και *Δημοκρατική Αλλαγή*, τη μηνιαία επιθεώρηση *Ελληνική Αριστερά* και το εβδομαδιαίο *Δελτίο Πληροφοριών*. Στη σφαίρα επιρροής της ΕΔΑ εκινείτο και το περίφημο περιοδικό *Επιθεώρηση Τέχνης* με σημαντική απήχηση στον χώρο της διανοήσεως και του πολιτισμού, η αρθρογραφία του οποίου προκάλεσε αρκετές εσωκομματικές εντάσεις.

Η ιδεολογία και η στρατηγική του κόμματος περισσότερο παραπέμπουν στην κλασική σοσιαλδημοκρατία παρά στην παράδοση της 3ης Διεθνούς. Η βασική πολιτική στρατηγική εκφράστηκε από το τρίπτυχο: Ειρήνη-Δημοκρατία-Αμνηστία. Αυτά πρακτικά σήμαιναν: α) την αποδέσμευση από τον ατλαντισμό και την εδραίωση ειρηνικών σχέσεων με όλες τις χώρες μηδέ εξαιρουμένων των σοσιαλιστικών, β) την κατάργηση των αστυνομικών μέτρων και την αμνήστευση των πολιτικών κρατουμένων καθώς και τη νομιμοποίηση του ΚΚΕ, και, τέλος, γ) την έμφαση στην οικοδόμηση ενός κοινωνικού κράτους, χωρίς φυσικά την αμφισβήτηση της οικονομίας της αγοράς (παρά τη ρητορεία της για εθνικοποιήσεις βασικών τομέων της οικονομίας), την οποία κατανοούσε ως πεδίο για την ενίσχυση της ενδογενούς αστικής τάξης (Μεγnaud κ.ά., 2002, σσ. 236-244). Τους πολιτικούς αυτούς στόχους η ΕΔΑ τούς υπηρέτησε με ευέλικτο τρόπο τόσο εντός όσο και εκτός κοινοβουλίου. Κατά συνέπεια, η ΕΔΑ διαφοροποιείτο μεν από τις δυνάμεις του αστικού φάσματος αλλά δεν κινήθηκε εκτός του πολιτικοθεσμικού πλαισίου. Κυρίαρχα αιτήματά της παραμένουν η ομαλή λειτουργία του πολιτεύματος και η πολιτικοκοινωνική ολοκλήρωση, αιτήματα κατ'εξοχήν συστημικά (Μεγnaud κ.ά., 2002, σσ. 243-244, και Βερναρδάκης & Μαυρή, 1991, σσ. 314-324). Στο πλαίσιο, μάλιστα, της στρατηγικής της δεν αρνείται ακόμα και προγραμματικές συγκλίσεις με τις δυνάμεις του Κέντρου αλλά και με τα φιλελεύθερα τμήματα της Δεξιάς.

Συμπερασματικά θα λέγαμε ότι οι πολιτικές δυνάμεις στην υπό εξέταση περίοδο και ιδιαίτερα τη «σύντομη δεκαετία του 1960» σταδιακά και με πολλές εσωτερικές αντιδράσεις και αδράνειες ψηλαφούν ένα νέο ρόλο στο πολιτικό σύστημα. Στην κατεύθυνση αυτή τους ωθεί αναμφίβολα η δυναμική της κοινωνίας η οποία αποτινάσσει τον φόβο, εγκαταλείπει την παθητικότητα και εμφανίζεται διεκδικητικά στο προσκή-

νιο. Ακόμα και τα αστικά κόμματα στρέφονται προς την κοινωνική τους βάση, διατυπώνουν προγράμματα και σχέδια εκσυγχρονισμού του πολιτικού συστήματος, η εφαρμογή των οποίων προϋπέθετε μερική ή και ολική άρση των συνεπειών του εμφύλιου πολέμου, ριζική αναθεώρηση του συστήματος κυριαρχίας αλλά και συνολικότερες αλλαγές στους διεθνείς προσανατολισμούς της χώρας (λ.χ., απόφαση για ένταξη στην ΕΟΚ). Το βαθύ κράτος και οι σύμμαχοί του στην κοινωνία δεν ήταν, ωστόσο, διατεθειμένοι να επιτρέψουν ρηξικέλευθες τομές. Ο επίλογος αυτής της ταραγμένης περιόδου γράφεται με τη βία του καθεστώτος των Συνταγματαρχών (Σ. Σακελλαρόπουλος, 1998).

Η Μεταπολίτευση

Τα διαχειριστικά αδιέξοδα της στρατιωτικής δικτατορίας που επιβλήθηκε στις 21 Απριλίου 1967, οι συνέπειες της οικονομικής κρίσης και κυρίως το προδοτικό πραξικόπημα του καθεστώτος στην Κύπρο που προκάλεσε την εισβολή των Τούρκων, συνέβαλαν αποφασιστικά στην πτώση της. Όταν στις 24 Ιουλίου 1974 η στρατιωτική ηγεσία παρέδιδε την πολιτική εξουσία στους πολιτικούς ήταν σαφές ότι η χώρα γύριζε σελίδα. Και τούτο γιατί κάτω από το προφανές πρόταγμα του εκδημοκρατισμού κρύβονταν μία σειρά από σημαντικά αιτήματα, που έμεναν αναπάντητα ήδη από την προ 1967 περίοδο, και η αντιμετώπισή τους ήταν αναγκαία πλέον για τη θεμελίωση της νέας ελληνικής Δημοκρατίας. Αυτά είχαν να κάνουν: α) με το ξεπέρας της δικαστικής και αποκλειούσας ιδεολογίας της εθνοφοροσύνης, β) με την ανακατανομή ισχύος στο εσωτερικό του πολιτικού συστήματος και την επίλυση του πολιτειακού ζητήματος, γ) με τον αναπροσανατολισμό των διεθνών αναφορών της χώρας σε προοπτική ευρωπαϊκή, όπως άλλωστε από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 αποζητούσαν οι πολιτικές και οικονομικές ελίτ, και δ) με την ανάγκη κοινωνικής και πολιτικής ολοκλήρωσης, δηλ. την ένταξη όλων των στρωμάτων στο πολιτικό σύστημα.

Η υποταγή και ο έλεγχος του στρατού, της Εκκλησίας, της δικαιοσύνης αλλά και όλων των θεσμών της κοινωνίας των πολιτών (συνδικάτα, ενώσεις πολιτών, ΤΑ κ.ά.) οιο καθευώς είχαν εξαντλήσει

την αξιοπιστία και τη νομιμοποίησή τους, ώστε να είναι πλέον ακατάλληλοι για να καθοδηγήσουν τη διαδικασία *μετάβασης στη δημοκρατία*. Έτσι τον ρόλο αυτό αναλαμβάνουν με εξαιρετική επιτυχία τα πολιτικά κόμματα. Στο φιλελεύθερο πλαίσιο της Μεταπολίτευσης, το οποίο είναι πλέον απαλλαγμένο από εξωθεσμικές παρεμβάσεις, κηδεμονίες και υποχρεώσεις, οι κομματικοί σχηματισμοί, που μάλιστα έρχονται στο προσκήνιο ως νέοι και σε διακριτή αντιπαλότητα με το προδικτατορικό κομματικό σύστημα, αναδεικνύονται σε πρωταγωνιστές των διαδικασιών του εκδημοκρατισμού. Είναι τα κόμματα που διαπλάθουν το πολιτικό σύστημα και καταφέρνουν να μορφοποιήσουν σιγά σιγά τη ρευστή πολιτική ύλη της δραματικής περιόδου που είχε προηγηθεί. Η Γ' Ελληνική Δημοκρατία είναι χωρίς αμφιβολία μία Δημοκρατία των κομμάτων (Βούλγαρης, 2001· Σ. Σακελλαρόπουλος, 2001). Μία κομματική Δημοκρατία.

Το πολιτικό σύστημα της Μεταπολίτευσης αναπτύσσεται σε τρεις κύκλους. Παρά τις αναμενόμενες τομές και συνέχειες, μπορούμε να διακρίνουμε τρεις περιόδους στην εξέλιξή του από το 1974 μέχρι σήμερα. Ο πρώτος κύκλος έχει να κάνει με το πρόγραμμα της *εμπέδωσης της δημοκρατίας*, πρόγραμμα που υλοποιείται κυρίως από τις κυβερνήσεις της Νέας Δημοκρατίας (ΝΔ), η οποία είχε επικρατήσει με εντυπωσιακές νίκες στις εκλογές του 1974 και 1977. Εκδημοκρατισμός σήμαινε: α) τη θέσπιση κανόνων και θεσμών ενός φιλελεύθερου κράτους δικαίου και την αποκατάσταση ενός εξορθολογισμένου κοινοβουλευτισμού, κάτι που σήμαινε ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας σε βάρος του κοινοβουλίου. Πρόκειται για εμβληματικές αλλαγές που αποτυπώθηκαν με σαφήνεια στο Σύνταγμα του 1975. β) Την ενσωμάτωση των μαζών στο πολιτικό σύστημα, ενσωμάτωση που έγινε πειθαρχημένα και που ταυτόχρονα ακύρωνε τον διάχυτο ριζοσπαστισμό της εποχής· και γ) Την αντιμετώπιση των σωρευμένων ανισοτήτων και τη μέσω κρατικού παρεμβατισμού δημιουργία των προϋποθέσεων για οικονομική ανάπτυξη. Ο κεντρικός ρόλος των κομμάτων στις λειτουργίες του πολιτικού συστήματος εξασφάλισε μεν την ομαλή μετάβαση στη δημοκρατία και την πολιτική σταθερότητα αλλά οδήγησε σε σημαντικές παθολογίες, με πρώτη τον κομματικό αποικισμό του κοινωνικού πεδίου (κομματισμός). Κάτι που θα απασχολήσει το πολιτικό σύστημα πολύ αργότερα.

Ο δεύτερος κύκλος, που εγκαινιάζεται με την εντυπωσιακή άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία το 1981 διαρκεί όλη τη δεκαετία του 1980 και συμπυκνώνεται στο *αίτημα της «αλλαγής»*, το οποίο αφορούσε κυρίως στη διευθέτηση των αγκυλώσεων και των αντιφάσεων της προηγούμενης περιόδου. Πιο συγκεκριμένα το πρόγραμμα της αλλαγής είχε να κάνει: α) με τον αναπροσανατολισμό της κυρίαρχης ιδεολογίας ώστε να συμπεριλάβει πάγια αιτήματα των κυρίαρχων τάξεων της μετεμφυλιακής ελληνικής κοινωνίας, β) με την αναδιανομή του πλούτου υπέρ των ασθενέστερων κοινωνικών στρωμάτων, και γ) με την ανανέωση του πολιτικού και κυβερνητικού προσωπικού (Σ. Σακελλαρόπουλος, 2001).

Τέλος, ο τρίτος κύκλος της μεταπολιτευτικής περιόδου εκκινεί μετά την πολιτική κρίση στο τέλος της δεκαετίας του 1980 και σημάδεύεται από την κατάρρευση της κυβέρνησης ΠΑΣΟΚ – ύστερα από τη δραματική αποκάλυψη οικονομικού σκανδάλου (υπόθεση Κοσκωτά) που ενέπλεκε και το περιβάλλον του πρωθυπουργού Α. Παπανδρέου– καθώς και από την πολιτική ισχυροποίηση των ΜΜΕ, που πλέον είναι και ιδιωτικά. Το πρόταγμα της περιόδου είναι ο *εκσυγχρονισμός της ελληνικής κοινωνίας*. Μετά την πτώση της κυβέρνησης ΝΔ του Κωνσταντίνου Μητσόπουλου (1993), το πρόγραμμα αυτό ανέλαβε να υλοποιήσει το ΠΑΣΟΚ, του οποίου η ρητορεία και πολιτική μέχρι τότε φαίνονταν ότι κινούνταν σε αντίθετη κατεύθυνση. Ο εκσυγχρονισμός σήμαινε εκτός των άλλων και εξευρωπαϊσμό, αφού οι πολιτικές και οικονομικές ελίτ της χώρας είχαν αποφασίσει τη συμμετοχή της στις διαδικασίες ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Έτσι, ο στόχος της συμμετοχής της χώρας στην Ευρωζώνη καθώς και η προετοιμασία για τους Ολυμπιακούς Αγώνες συνέβαλαν σημαντικά στην εισαγωγή εκσυγχρονιστικών μεταρρυθμίσεων (Featherstone, 2007, σ. 19 επ.· Παγουλάτος, 2007, σ. 211 επ.· Σ. Σακελλαρόπουλος & Π. Σωτήρης, 2004, σ. 175 επ.).

Το πρόγραμμα του εκσυγχρονισμού όπως υλοποιήθηκε εντατικά κατά την πρωθυπουργία Κώστα Σημίτη (1996-2004), παρά τις σποραδικές αμφισβητήσεις, συγκέντρωσε ευρύτατη πολιτική συναίνεση. Ο μόνος συνεπής αντίπαλός του παρέμεινε το ΚΚΕ. Ωστόσο, οι αντιφάσεις και οι παθολογίες του (διαφορά κ.ά.) σε συνδυασμό με τις κοινωνικές του συνέπειες οδήγησαν σε αισθητή δύσραεσκεια μεγάλα

τήματα του πληθυσμού, που προέρχονταν από την παραδοσιακή εκλογική πελατεία όλων των κομμάτων. Γεγονός που αποδεικνύει ότι ο εκσυγχρονισμός δεν απέκτησε ποτέ ιδεολογική ηγεμονία και κοινωνική γείωση. Κατά συνέπεια, διαμορφώθηκε σταδιακά μία κρίσιμη μάζα ψηφοφόρων που εξεδήλωναν ανοιχτά τις επιφυλάξεις και τον φόβο τους για τις συνέπειες του εκσυγχρονισμού (Σ. Σακελλαρόπουλος & Π. Σωτήρης, 2004). Η εξέλιξη αυτή τελικά αποσταθεροποίησε το εκσυγχρονιστικό πρόγραμμα και οδήγησε στην ήττα του ΠΑΣΟΚ και στην άνοδο της ΝΔ του Κώστα Καραμανλή στην εξουσία (2004).

Η δομή και η δυναμική του κομματικού συστήματος της Μεταπολίτευσης προσδιορίστηκε αναμφίβολα από τη διαιρετική τομή ανάμεσα στη Δεξιά και την Αντιδεξιά. Πρόκειται για μία διαιρετική τομή που κυοφορείται ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 και αναστέλλεται προσωρινά με την επιβολή της στρατιωτικής δικτατορίας. Η διαίρεση αυτή αν και συνδέθηκε με την εξαιρετικά αποτελεσματική στρατηγική του ΠΑΣΟΚ για την κατάληψη της εξουσίας, ενσωμάτωνε έστω και στρεβλά υπαρκτές και ενεργές κοινωνικές και ιδεολογικές αντιθέσεις και ανταγωνισμούς (Μοσχονάς, 1994, σ. 189 επ.). Απότοκο των οξυτάτων κομματικών ανταγωνισμών και της διάχυτης υπερπολιτικοποίησης των πρώτων ετών της Μεταπολίτευσης, η διαιρετική αυτή τομή τροφοδότησε με στρατιές μελών τα πολιτικά κόμματα και λειτούργησε ως μηχανισμός κινητοποίησης και ένταξης των μαζών στο πολιτικό σύστημα. Παρά τις σχετικές συζητήσεις για το ορθολογικό, στρεβλό ή μη τρόπο ενσωμάτωσης των μαζών (Μουζέλης, 1989· Λυριντζής, 1998, σ. 85) θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι αυτοί οι «στρεβλοί» μηχανισμοί ένταξης κατάφεραν να ενσωματώσουν και να συναρθρώσουν λειτουργικά, συλλογικά συμφέροντα, ιδεολογικά φορτία, πολιτικά διακυβεύματα (Spourdakis, 1996, σ. 179).

Ωστόσο, σταδιακά, η διάβρωση των πολιτικών ταυτοτήτων και οι αλλαγές στην πολιτική κουλτούρα αιιοξενώνουν τα κόμματα από την κοινωνική τους βάση. Η πολιτική απάθεια που καταγράφτηκε έκτοπα στις εκλογές του 1996 («εκλογές του καναπέ») σύντομα εκτρέπεται σε πολιτικό κυνισμό και αντικομματικότητα (Καφετζής, 1994). Τα κόμματα με τη σειρά τους εμφανίζονται όλο και περισσότερο «υπεύθυνα» και μετριοπαθή. Βασική τους μέριμνα είναι η διατύπωση ρεαλιστικών πακέτων πολιτικής και η αποτελεσματική διαχείριση των

κρατικών υποθέσεων. Στη συνάφεια αυτή τα πολιτικά κόμματα κρατικοποιούνται (Ε. Παπαβλασόπουλος & Μ. Σπουρδαλάκης, 2008). Εγκαταλείπουν το κοινωνικό πεδίο και οχυρώνονται στο εσωτερικό του κράτους απ' όπου αντλούν πόρους και νομιμοποίηση. Η παραπάνω εξέλιξη σκιαγραφεί μία ριζική τομή στην πολιτική κουλτούρα και κυρίως στη σχέση των κομμάτων με το κράτος και την κοινωνία, τομή που εντοπίζεται ήδη στις αρχές της δεκαετίας του 1990.

Συνοψίζοντας: η οργανική ένταξη των κομμάτων στο κράτος αποτελεί μία κυρίαρχη επιλογή των πολιτικών δυνάμεων της Μεταπολίτευσης αφού τόσο η ΝΔ αρχικά (Παπαβλασόπουλος, 2004, σσ. 4-33) όσο και το ΠΑΣΟΚ στη συνέχεια (Σπουρδαλάκης, 1998, σ. 55 επ.) συγχωνεύονται με τους κρατικούς μηχανισμούς και κυρίως συντονίζουν την πολιτική τους στρατηγική με τα κυρίαρχα κρατικά προτάγματα. Παράλληλα, η «υπερπολιτικοποίηση» της δεκαετίας του 1980 μεταμφιέζε και εξέτρεφε έναν ιδιότυπο ατομικισμό που αποσκοπούσε σχεδόν μονοσήμαντα στην ικανοποίηση ιδιοτελών επιδιώξεων, γεγονός που ουσιαστικά αποπολιτικοποιούσε την πολιτική, δημιουργώντας αντιπολιτικές τάσεις (Σπουρδαλάκης, 1989). Είναι όλα αυτά τα χαρακτηριστικά που συγκροτούν ένα σύστημα, το οποίο αρθρώνεται γύρω από αυτό που ονομάζουμε «δικομματισμό», ο οποίος εγγυάται τη μη διείδυση νέων σχηματισμών στα θεσμικά κέντρα εξουσίας. Σε αυτό φυσικά συμβάλλει και η εγκατάσταση όλων των κομμάτων του κομματικού συστήματος και κυρίως της ΝΔ και του ΠΑΣΟΚ στους κρατικούς θεσμούς που τους εγγυώνται την προνομιακή χρήση των πολιτικών πόρων. Κατά συνέπεια, δεν είναι τυχαίο ότι, ακόμη και σε περιόδους που καταγράφεται κομματική αποευθυγράμμιση και αύξηση του πολιτικού κυνισμού, οι εκλογικές βάσεις των κομμάτων παραμένουν σχετικά σταθερές.

Βιβλιογραφία

- Αλιβιζάτος, Ν. (1983), *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση*, Αθήνα, Θεμέλιο.
 Βερναρδάκης, Χ. - Μαυράς, Γ. (1991), *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα. Οι προϋποθέσεις της μεταπολίτευσης*, Αθήνα, Εξάντας.

- Βούλγαρης, Γ. (2001), *Η Ελλάδα της μεταπολίτευσης 1974-1990: Σταθερή δημοκρατία σηματοδομένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Close, D. (2007), *Ελλάδα 1945-2004*, Θεσσαλονίκη, Εκδ. Θύραθεν.
- Δαφνής, Γ. (1961), *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα*, Γαλαξίας, Αθήνα.
- Δημητρίου, Μ. (1985), *Το Ελληνικό Σοσιαλιστικό Κίνημα. Από τους ουτοπιστές στους μαρξιστές*, Αθήνα, Πλέθρον.
- Διαμαντόπουλος, Θ. (1985), *Ο βενιζελισμός*, Αθήνα-Κομοτηνή, Σάκκουλας.
- Διαμαντούρος, Ν. Π. (2000), *Πολιτικός δυϊσμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Διαμαντούρος, Ν. Π. (1983), «1974. Η μετάβαση από το αυταρχικό στο δημοκρατικό καθεστώς στην Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 49.
- Ελεφάντης, Α. (1999), *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. Κ.Κ.Ε. και αστισμός στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Featherstone, K. (2007), «Ο «εκσυγχρονισμός και οι διαρθρωτικοί περιορισμοί της ελληνικής πολιτικής», στο Featherstone, K. (επιμ.), *Πολιτική στην Ελλάδα. Η πρόκληση του εκσυγχρονισμού*, Αθήνα, Οκτώ.
- Hering, G. (2004), *Πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ.
- Καφειτζής, Π. (1994), «Πολιτική κρίση και πολιτική κουλτούρα. Πολιτική αποξένωση και ανάμιξη στην πολιτική», στο Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα* (γ' έκδοση), Αθήνα, Οδυσσέας.
- Λεονταρίτης, Β. Γ. (1978), *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, Αθήνα, Εξάντας.
- Λυριντζής, Χρ. (1991), *Το τέλος των «ιζακιάων»*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Λυριντζής, Χρ. (1998), «Κρίση πολιτικής; Νέες πολιτικές τάσεις και δυνατότητες εκσυγχρονισμού», στο Σπουρδαλάκη, Μ. (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ. Κράτος-Κόμμα-Κοινωνία*, Αθήνα, Πατάκης.
- Λυριντζής, Χρ. - Σπουρδαλάκης, Μ. (1993), «Περί λαϊκισμού: μία σύνθεση με αφορμή την ελληνική βιβλιογραφία», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 1, Ιανουάριος 1993, σσ. 133-62.
- Μαρωνίτη, Ν. (2009), *Πολιτική εξουσία και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα. 1880-1910*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Μαυρογορδάτος, Γ. Ο. (1982), *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, Αθήνα-Κομοτηνή, Σάκκουλας.
- Μαυρογορδάτος, Γ. Θ. (1996), *Εθνικός διχασμός και μαζική οργάνωση*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

- Μοσχονάς, Γ. (2000), «Η διαιρετική τομή Δεξιάς-Αντιδεξιάς στη Μεταπολίτευση (1974-1990). Το περιεχόμενο της τομής και όψεις της στρατηγικής των κομμάτων του 'αντιδεξιού υποσυστήματος'», στο Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα* (γ' έκδοση), Αθήνα, Οδυσσέας.
- Μεγναυδ, J., Μερλόπουλος, Π., Νοταράς, Γ. (2002), *Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα 1946-1965, Α' τόμος*, Αθήνα, Σαββάλας.
- Μουζέλης, Ν. (1989), «Λαϊκισμός, νέος τρόπος ένταξης των μαζών στις πολιτικές διαδικασίες», στο Ν. Μουζέλης κ.ά., *Λαϊκισμός και πολιτική*, Αθήνα, Γνώση, σσ. 21-45.
- Μουζέλης, Ν. (1987), *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια. Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Νικολακόπουλος, Η. (2001), *Η κακεκτική Δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Αθήνα, Πατάκης.
- Επρός, Α. Θ. (2008), *Κηδεμονευόμενος και προκρούστειος κοινοβουλευτισμός. Από το Σύνταγμα του 1952 στη δικτατορία των συνταγματαρχών*, Αθήνα, Σαββάλας.
- Παγουλάτος, Γ. (2007), «Η πολιτική των ιδιωτικοποιήσεων. Επανακαράσσοντας τα όρια δημόσιου ιδιωτικού», στο Featherstone, K. (επιμ.), *Πολιτική στην Ελλάδα. Η πρόκληση του εκσυγχρονισμού*, Αθήνα, Οκτώ.
- Παπαβλασόπουλος, Ε. (2004), *Η ανασυγκρότηση του ελληνικού συντηρητισμού: Η οργάνωση της Νέας Δημοκρατίας, 1974-1993*, αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Νομικής, ΑΠΘ.
- Παπαβλασόπουλος, Ε. και Σπουρδαλάκης, Μ. (2008), «Κόμματα, ομάδες συμφερόντων και οι μετασχηματισμοί στο σύστημα εκπροσώπησης. Πέρα από τις θεωρίες της κρίσης», στο Ξ. Ι. Κονιάδης & Χ. Θ. Ανθόπουλος (επιμ.), *Κρίση του ελληνικού πολιτικού συστήματος*, Αθήνα, Παπαζήσης, σσ. 291-315.
- Παπαδημητρίου, Δ. (2006), *Από το λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Αθήνα, Σαββάλας.
- Παπαθανασίου, Ι. (2001), *Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά 1951-1967. Το αρχείο της*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Πετρόπουλος, Α. Ι. (1984), «Τα ελληνικά παραδοσιακά κόμματα κατά την περίοδο της κατοχής», στο Τζ. Αλεξάντερ κ.ά., *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα, Θεμέλιο.

- Ρήγος, Α. (1999), *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία, 1924-1935. Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Σακελλαρόπουλος, Σ. (1998), *Τα αίτια του απριλιανού πραξικοπήματος*, Αθήνα, Νέα Σύνορα-Α. Α. Λιβάνης.
- Σακελλαρόπουλος, Σ. (2001), *Η Ελλάδα στη μεταπολίτευση. Πολιτικές, Οικονομικές και Ιδεολογικές όψεις της κοινωνικής πραγματικότητας 1974-1988*, Αθήνα, Νέα Σύνορα-Α. Α. Λιβάνης.
- Σακελλαρόπουλος, Σ. και Σωτήρης, Π. (2004), *Αναδιάρθρωση και εκσυγχρονισμός, Κοινωνικοί και πολιτικοί μετασχηματισμοί στην Ελλάδα της δεκαετίας του '90*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Σπουρδαλάκης, Μ. (1998), «Από το "κίνημα Διαμαρτυρίας" στο "Νέο ΠΑΣΟΚ"», στο Σπουρδαλάκης, Μ. (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ. Κράτος-Κόμμα-Κοινωνία*, Αθήνα, Πατάκης.
- Spourdalakis, M. (1996), «Securing Democracy in Post-authoritarian Greece. The Role of Political Parties», στο Pridham, G. - Lewis, P. (Eds) (1996), *Stabilising Fragile Democracies*, London, Routledge.
- Σπουρδαλάκης, Μ. (1989), «Ελληνικός λαϊκισμός και αυταρχικός κρατισμός», στο Ν. Μουζέλης κ.ά., *Λαϊκισμός και πολιτική*, Αθήνα, Γνώση, σσ. 65-76.
- Τσουκαλάς, Κ. (1987), *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Χαραλάμπης, Δ. (1985), *Στρατός και Πολιτική Εξουσία. Η δομή της εξουσίας στην μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Αθήνα, Εξάντας.

Η ελληνική εξωτερική πολιτική κατά τον 20ό αιώνα Χαράλαμπος Τσαρδανίδης

Εισαγωγή

Η εξωτερική πολιτική ενός κράτους μπορεί να γίνει αντιληπτή ως μία διαδικασία προσαρμογής της εξωτερικής του συμπεριφοράς στις αναγκαίες που επιβάλλουν και στις δυνατότητες που προσφέρουν οι εκάστοτε συνθήκες, όπως διαμορφώνονται στο εσωτερικό και στο διεθνές περιβάλλον. Η ελληνική εξωτερική πολιτική καθ' όλη τη διάρκεια του 20ού αιώνα είχε να αντιμετωπίσει μία σειρά από μεταβολές που έλαβαν χώρα τόσο στο διεθνές όσο και στο εσωτερικό περιβάλλον. Η γεωπολιτική σημασία της Ελλάδας, βέβαια, δεν εξαρτιόταν αποκλειστικά από γεωγραφικά δεδομένα, αλλά κυρίως και από το πώς η πολιτική της ηγεσία και οι άλλες χώρες ερμήνευαν και αντιλαμβάνονταν τα δεδομένα αυτά σε συνάρτηση με τις διεθνείς πολιτικές εξελίξεις. Έτσι, παρατηρούνται αυξομειώσεις στη γεωπολιτική σημασία της χώρας. Κατά την περίοδο από τις αρχές του 20ού αιώνα μέχρι το 1923, η γεωπολιτική σημασία της Ελλάδας αυξήθηκε, ενώ κατά τον Μεσοπόλεμο ήταν σχετικά μειωμένη. Στη συνέχεια, κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου ο γεωπολιτικός χώρος της Ελλάδας ανακάμτα στα μάτια –κυρίως της Δύσης– μία ιδιαίτερη σπουδαιότητα, ενώ μετά την κατάρρευση του διπολισμού, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990, η στρατηγική σημασία της Ελλάδας, όπως εξάλλου και ολόκληρης της Βαλκανικής χερσονήσου, μειώνεται. Οι μεταβολές αυτές ανάγκαζαν τις ελληνικές κυβερνήσεις να αναπροσαρμόζουν τις κύριες κατευθύνσεις της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Έτσι, λόγου χάριν, το τέλος της Μεγάλης Ιδέας μετά το 1923 προσέδωσε στις αντιλήψεις της ελληνικής ελίτ μία νέα διάσταση διαμόρφωσης της εξωτερικής πολιτικής. Την ώθησε σε μία «απο-εδαφικοποίηση».